

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

İlhamə Sultan qızı Qasımzadə

“Brexit: Səbəblər, Proses və Təsirlər” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060213 – Beynəlxalq münasibətlər

İxtisaslaşma: “Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya”

Elmi rəhbər:

S.e.f.d. Nazim Cəfərov

Magistr proqramının rəhbəri:

İ.f.d. Oktay Quliyev

Kafedra müdiri: B/m. Yusif Əliyev

BAKI - 2018

M ü n d ə r i c a t

Giriş.....	4
I Fəsil. Avropa İttifaqı və Birləşmiş Krallıq.....	6
1.1 Avropa İttifaqının yaranması.....	6
1.1.1 Avropa İttifaqının yaranmasını şərtləndirən amillər.....	6
1.1.2 Avropa İttifaqının hüquqi əsaslarının yaranması.....	9
1.1.3 Avropa İttifaqının genişlənmə mərhələləri.....	15
1.2 Birləşmiş Krallığın Avropa İttifaqı üzvlüyü.....	22
1.2.1 Avropa İttifaqının yaranması və Birləşmiş Krallığın mövqeyi.....	22
1.2.2 Birləşmiş Krallığın Avropa İttifaqı üzvlüyünə qəbulu.....	27
1.2.3 Birləşmiş Krallığın Avropa İttifaqının genişlənmə və dərinləşmə siyasətində mövqeyi.....	30
II Fəsil. Birləşmiş Krallığın Avropa İttifaqı üzvlüyündən çıxması.....	37
2.1 Brexiti şərtləndirən amillər.....	37
2.1.1 Brexit ideyasının yaranması və səbəbləri.....	37
2.1.2 Brexit referendumu və nəticələri.....	42
2.2 Brexit prosesi.....	45
2.2.1 Brexit-in hüquqi tənzimlənməsi.....	45
2.2.2 Brexit sonrası əməkdaşlıq modelləri.....	50
III Fəsil. Dövlətlər və Brexit.....	53
3.1 Dünyadan Brexit-ə reaksiyalar.....	53
3.1.1 Avropa İttifaqı və Brexit.....	53
3.1.2 Avropa İttifaqı üzvləri və Brexit.....	54
3.1.3 Qeyri-üzv dövlətlər və Brexit.....	56
3.2 Brexit-in dövlətlərarası münasibətlərə təsiri.....	59
3.2.1 Avropa İttifaqı üzvləri və Birləşmiş Krallıq.....	59
3.2.2 ABŞ və Birləşmiş Krallıq.....	64
3.2.3 Rusiya Federasiyası və Birləşmiş Krallıq.....	66
Nəticə.....	70

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	72
Summary.....	81
Резюме.....	82
Referat.....	83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Avropa İttifaqı iqtisadi əməkdaşlığın yüksək səviyyəsi üçün göstəriləcək yaxşı nümunədir. İqtisadi maraqlar səbəbindən birləşən dövlətlər hazırda dünyada global güc olmaq yolunda addımlar atmaqdadır. Bəzi ölkələrə cəlbədicə bir qurum kimi görünsə də birliyin üzvü olan dövlətlərdə ayrılma yolunda səslər yüksəlməkdədir. Bildiyimiz kimi, Avropa İttifaqının dominant ölkələrindən biri olan Böyük Britaniya birlikdən ayrılmaq yolundadır. Böyük Britaniyada avroskeptiklərin fəallaşması və ölkənin birlikdən çıxmaq istəməsi ilə beynəlxalq münasibətlərdə yeni bir anlayış -“Brexit” meydana gəldi. Qısa zamanda Brexit dünya mediasının gündəmini tuta bildi.

Avropa İttifaqı tarixində ilk dəfə bir dövlət birlikdən ayrılmaq istəyir. Birlikdə belə bir təcrübənin olmaması hər kəsin bu prosesin necə həyata keçiriləcəyinə dair marağını artırır. Həmçinin, prosesin son dövrlərdə baş verməsi, hadisənin yaşadığımız dövrə böyük təsirlərinin olması, həmçinin, bu mövzuda Azərbaycanda sistemli araşdırma işi olmaması səbəbindən tədqiqat işinin mövzusu aktualdır.

Tədqiqatın predment və obyektı: Tədqiqatın obyektı Brexitin səbəb olduğu Avropa İttifaqı ilə Birləşmiş Krallıq arasında münasibətlərdir. Tədqiqatın predmentini isə Brexitin səbəbləri, proses və nəticələri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxmasını tarixi aspektdən, mövcud durum və gələcək perspektivlər baxımından araşdırmaq və təhlil etməkdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq tədqiqatın əsas vəzifələri Avropa İttifaqının yaranmasını tarixi baxımdan araşdırmaq, Böyük Britaniyanın birliyə üzvlük müddətinə nəzər salmaq, Brexiti şərtləndirən amilləri təhlil etmək, Brexit prosesini hüquqi aspektdən və gələcək əməkdaşlıqlar perspektivindən araşdırmaq, Brexite digər ölkələrin mövqelərini və onun ölkələrəarası münasibətlərə təsirini müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları: Tədqiqatın mövzusu haqqında məlumat müxtəlif dillərdə müxtəlif mənbələrdən toplanmışdır. Mövzu aktual olduğu və zaman baxımından yaxınlıq təşkil etdiyi üçün mənbələri daha çox ingilis dilində dərc edilmiş jurnallar, məqalələr və internet resursları təşkil edir. Bununla birlikdə, tarixi aspektlər kitablardan və rəsmi internet resurslarından araşdırılmışdır. Tədqiqatın əsas aparılma metodu kontent analiz araşdırma üsuludur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya işinin başlıca elmi yeniliyi bu mövzuya Azərbaycan dilində ilk dəfə müraciət olunaraq məhz tarixi, siyasi, o cümlədən iqtisadi baxımından hərtərəfli tədqiq olunmasıdır. Dissertasiya Birləşmiş Krallığın Avropa İttifaqı yarandığında ona qarşı mövqeyi, üzvlük üçün mübarizəsi, xüsusi üzv kimi birlikdə fəaliyyəti ölkənin qlobal güc olma istəyi mövqeyindən sistemli olaraq öyrənilməsinə imkan verir. Birləşmiş Krallığın Avropa İttifaqı üzvlüyündən çıxması prosesi hüquqi sənədlərin tətbiqi ilə izah olunmuşdur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: Dissertasiya işi praktik cəhətdən beynəlxalq münasibətlər, Avropaşünaslıq və Britaniyaşünaslıq kimi fakültələrdə tələbələrin istifadə edəcəyi yeni bir mənbədir. Tədqiqat işi eyni zamanda gələcəkdə bu sahədə yazılacaq işlər üçün də faydalı mənbə sayıla bilər.

I Fəsil. Avropa İttifaqı və Birləşmiş Krallıq

1.1. Avropa İttifaqının yaranması

1.1.1. Avropa İttifaqının yaranmasını şərtləndirən amillər

II Dünya Müharibəsi Avropanı dağıntılar içərisində qoymuşdu. Milyonlarla insan həlak olmuş, əsir düşərgələri təkcə Almanyanın yox bütün bəşəriyyətin reputasiyasına mənfi təsir etmişdir. Qurbanların ehtimal olunan sayı 40 milyona yaxın idi, onların yarısından çoxu mülki vətəndaşlar idi. [32]

İndiyə qədər baş vermiş 2 böyük dünya müharibəsinin mərkəzi məhz Avropa olmuşdur. O dövrdə Avropalılarda qəzəb, qisasçılıq hissləri meydana gəlsə də, müharibənin ağır nəticələrindən bezmiş insanlar köklü dəyişikliklər istəyirdilər. Birinci və İkinci Dünya Müharibəsinin iştirakçısı olmuş Avropaya artıq qitəni bütövləşdirməyə və inkişafa aparan inteqrasiya prosesləri lazım idi. Elə eyni dövrdə bu məqsəd üçün çalışan dövlət adamları meydana çıxmışdı. [2] Hələ 1946-cı ildə Winston Churchill Surix Universitetindəki çıxışında “Avropa Birləşmiş Ştatları”nın yaranmasına çağırış etmişdi. [6]

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropada inteqrasiya prosesləri böyük sürətlə gedirdi. “Avropa Birliyi” yaratmaq planları bu dəfə geniş bir ictimaiyyət dəstəyini qazanmışdı. Bu inteqrasiya prosesləri nəticəsində yaradılacaq dövlətlərüstü qurum Avropa ölkələri arasında illərdir davam edən müharibələrin və düşmənçiliyin qarşısını ala bilərdi. Avropa dövlətlərinin liderləri bu cür düşünən insanlara qoşularaq, sülh, əmin-əmanlıq və tərəqqi naminə yeni gələcəyin axtarışına çıxdılar. Avropanın əsas dövlətləri və Amerika Birləşmiş Ştatları müəyyən əsaslara söykənərək, Avropanı bütöv və birləşmiş şəkildə görmək istəyirdilər. Səbəblərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, məhz bu dövlətlərin Avropadaxili inteqrasiya proseslərinə başlamağa yönəlmiş vahid siyasəti bu gün Avropa İttifaqı adlandırdığımız birliyin əsasını təşkil etdi. [87, 10]

Amerika Birləşmiş Ştatları və Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı İkinci dünya müharibəsindən qalib kimi çıxan 2 böyük dövlət idi. Müharibə ilə əlaqəli ehtiyaclara yönəldilmiş iqtisadiyyatın sürətli inkişafı həm ABŞ, həm də SSRİ üçün digər dövlətlər ilə müqayisəedilməz dərəcədə böyük imkanlar yaratmışdı. Bu iki ölkə qısa zamanda atom bombası da əldə etdilər. Müharibədən sonra super gücə çevrilən iki rəqib dövlət daha təhlükəli bir münaqişənin iştirakçısına çevrilməmək üçün ehtiyatlı davranırdılar. Hər iki dövlət bilirdi ki, bundan sonra baş verə biləcək münaqişənin mərkəzi öz əraziləri deyil, digər dövlətlərin əraziləri olacaqdır. SSRİ potensial döyüş meydanı kimi Mərkəzi və ya Şərqi Avropanı gördüyü üçün işğal etdiyi ölkələri bir blokda birləşdirmək planları qururdu. Eyni zamanda, ABŞ Avropada kommunizmin yayılmasının qarşısını almaq üçün Qərbi Avropa dövlətlərindən ibarət ön cəbhə yaratmağı planlaşdırırdı. Amerika Birləşmiş Ştatlarının Avropa Birliyinin yaradılmasına dəstəyini sadəcə hərbi və təhlükəsizlik maraqları ilə deyil, siyasi və iqtisadi maraqları ilə izah etmək lazımdır. ABŞ müharibədən sonra dünya bazarlarında bütün rəqiblərini üstələyəcək texnologiyalara malik güc mərkəzi kimi ortaya çıxmışdır. Qərbi Avropa ABŞ üçün böyük bazar idi. Müharibə dövründə və ondan sonra ABŞ şirkətləri xeyli qazanc əldə etmişdilər. Avropa bu dövrdə öz mövcudluğu uğrunda mübarizə aparır, hətta ən əsas tələbatlardan məhrum idi. ABŞ-ın maliyyə resursları Avropada yenidənqurma işlərinə sərf olunmalı idi və bu səbəbdən Marşall Planının həyata keçirilməsinə başlandı. Marşall Planı gələcəkdə ABŞ iqtisadiyyatına yararlı olacaq Avropa bazarını bərpa etmək üçün ABŞ tərəfindən Avropaya böyük miqdarda kapital və investisiya qoyulmasını nəzərdə tuturdu. [2]

Beləliklə, Avropa qitəsi Amerika Birləşmiş Ştatları və Sovet İttifaqı arasında gündən-günə artan bir rəqabətin içində idi. Bu kontekstdə bölünmüş Qərbi Avropa tezliklə başa düşdü ki, həyatda qalmaq üçün ABŞ-ın maliyyə, texniki və hərbi dəstəyi ilə iqtisadi resursların birləşdirilməsi və vahid institutların yaradılması vacibdir. [32]

Qərbi Almaniya Fransa və digər Avropa dövlətləri ilə birlik qurmaq fikirini müsbət qiymətləndirdi. Ona görə ki, bu addım Qərbi Almaniyaya özünün militarist

keçmişindən uzaqlaşdığını nümayiş etdirmək üçün əlverişli imkanlar yarada bilərdi. Müharibə nəticəsində Almaniyanın iqtisadiyyatı çox ziyan görmüşdü. Bu birlik sayəsində Almaniya dağılmış iqtisadiyyatını, həmçinin, ölkənin nüfuzunu yenidən bərpa edə bilərdi.

XIX əsrin ortalarından XX əsrin ortlarına qədər Fransa və Almaniya arasında üç böyük müharibə yaşanıb. Bu müharibələrin nəticəsində Fransa öz ərazilərdən məhrum olub. Fransa Avropada birliyin yaradılmasını üç əsas səbəb üzündən dəstəkləyirdi.

Birincisi, Fransa ABŞ və SSRİ qarşıdurmasının hakim olduğu yeni dünya nizamında aparıcı rola sahib olmaq istəyirdi. Fransa ikiqütlü sistem əvəzinə Fransanın da daxil olduğu güclü dövlətlərin tarazlıq sisteminin tərəfdarı idi.

İkincisi, Fransa Almaniyanın birləşməsindən və yenidən güclənməsindən narahatlıq keçirirdi. Yaşanan təcrübələr onu göstərmişdi ki, güclü və müstəqil Almaniya həmişə militarizmə meyl edir. Bu səbəbdən Fransa Almaniyayı zərərsizləşdirməyin yolunu Almaniya ilə bir-birindən asılı qarşılıqlı münasibətlər qurmaqda görürdü.

Üçüncüsü, Coğrafi olaraq Fransanın mövqeyinə diqqət etsək, Qərbi Avropa dövlətlərinin qurduğu birlikdən onun kənarında qalması mümkün görünmürdü. Bundan başqa, bu inteqrasiya prosesləri vasitəsi ilə Fransa öz dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirə bilərdi. [2]

Böyük Britaniyanın Avropa Birliyinin yaradılmasına münasibəti digər dövlətlərdən fərqli idi. Müharibənin təsirləri və müharibə sonrası Britaniyanın qlobal mövqeyi və resursları onun Avropa siyasətini müəyyənləşdirdi. Britaniya özünü Amerika, Avropa və Birlik ölkələri arasında əlaqələndirici körpü olaraq görürdü. [31, 22]

Niderland, Belçika və Lüksemburq kimi kiçik Avropa dövlətləri tarixən Almaniya və Fransa arasında baş vermiş müharibələrdən əziyyət çəkdiqləri üçün Avropada qurulacaq birlikdə təmsil olunaraq Avropa və dünya siyasətinə təsir etmək fürsəti qazanacaqlarını düşünürdülər. [32]

Beləliklə, Avropa ölkələri belə bir təşkilatın yaradılmasının milli mənafeələrinə tam uyğun olacağı qənaətində idilər. Avropa İttifaqının yaranmasını şərtləndirən əsas amillər müharibənin millətlərdə oyandırdığı birləşmə fikirləri, dağılmış iqtisadiyyatlar, ABŞ və SSRİ kimi 2 super gücün Avropa üzərində qurduğu planlar və Avropa dövlətlərinin bu birliyə olan böyük ümidləri idi. [31, 15]

1.1.2. Avropa İttifaqının hüquqi əsaslarının yaranması

Fransanın xarici işlər naziri olmuş Robert Şuman və milli planlaşdırma üzrə komissar Jan Mone Avropa Birliyinin yaradıcıları hesab olunurlar. 1950-ci il 9 may tarixi R.Şumanın tarixi əhəmiyyətli nitqi səbəbindən Avropa Birliyinin doğum günü hesab olunur və “Avropa Günü” kimi qeyd edilir. Avropa Birliyinin yaranmasında əsas məqsəd bir daha Avropanın heç bir vəchlə müharibə meydanına çevrilməməsi idi. Avropa Birliyinin əsas yaradıcıları olan Almaniya və Fransa öz resurslarının (kömür və polad) inteqrasiyanın hərəkətverici qüvvəsinə çevriləcəyi qənaətində idilər. Elə o dövrdə R.Şuman polad və kömür üzərində nəzarətə sahib birgə ali hakimiyyət orqanının yaradılmasını təklif etmişdi. Müharibə sənayesinin əsas resursları olan kömür və polada nəzarət edilməsi vasitəsi ilə onlar arasında qarşılıqlı asılılığın yaradılması və bu vasitə ilə iki ölkə arasında müharibə ehtimalının minimuma endirilməsi planlaşdırılırdı. [2]

18 aprel 1951-ci ildə Fransa Almaniya, İtaliya, Belçika, Hollandiya və Lüksemburq arasında Paris müqaviləsi imzalandı. Müqavilə 23 iyun 1952-ci ildə qüvvəyə mindi. Bu müqaviləyə əsasən Avropa Kömür və Polad Birliyi yaradıldı. Bu Avropa İttifaqının yaradılmasına gedən yolda ilk addım idi. [53]

1955-ci ilin iyul ayında altı dövlət Mesina şəhərində görüşdülər. Görüşün nəticəsində birgə iqtisadi ittifaqın yaradılması qərarı alındı. Elə həmin görüşdə Belçikalı dövlət xadimi Pol Spakin təklifi Roma müqaviləsinin əsasını qoydu. Roma müqaviləsi isə Avropa Birliyinin əsasını qoyan müqavilə kimi xatırlanır. Roma

müqaviləsi 25 mart 1957-ci ildə imzalanmış və 1 yanvar 1958-ci ildə qüvvəyə minmişdir. Bu müqavilə ilə 3 təşkilatın (Avropa Kömür və Polad Birliyini, Avropa İqtisadi Birliyi, və Avropa Atom Enerjisi Birliyini) birləşməsi nəticəsində Avropa Birliyi yarandı. Roma müqaviləsinə əsasən Avropa Birliyi 4 əsas orqan vasitəsi ilə idarə olunur:

Ali Orqan səlahiyyətlərini üzərinə götürən Avropa Komissiyası; Parlament Assambleyası; Nazirlər Şurası; Ədalət Məhkəməsi. [31, 45]

Roma müqaviləsi malların, insanların, xidmətlərin və kapitalın azad hərəkəti əsasında qurulan vahid bazarın yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Müqavilədə Avropa İqtisadi Birliyinin və vahid bazarın məqsədi 6 üzv ölkənin ərazisində ticarət və istehsal şərtlərinin transformasiya edilməsi və Avropanın daha sıx siyasi bütövləşməsinə doğru bir addımın atılması idi. Müqaviləni imzalayan dövlətlər öz iqtisadi siyasətlərini tədricən uyğunlaşdırmağa razılaşdılar. Bundan başqa müqavilədə 6 ölkə arasında gömrük vergiləri ləğv edildi və AİB ölkələrindən kənardan idxal üzrə vahid xarici tarif yaradıldı. Həmçinin, vahid kənd təsərrüfatı siyasəti, vahid ticarət siyasəti, və nəqliyyat siyasətinin yaradılması qərara alındı. [54]

Böyük Birtaniya bu müqaviləyə qoşulmayaraq ona alternativ olan Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasını yaratdı. Təşkilatın üzvləri Avstriya, Danimarka, İsveçrə, İsveç, Norveç, Portuqaliya və Böyük Britaniya idi. [31, 45]

8 aprel 1965 tarixində 6 ölkə arasında Avropanın 3 qurumunun birləşdirilməsinə dair müqavilə imzalandı. Bu müqavilə nəticəsində Avropa Kömür və Polad Birliyi, Avropa Atom Enerjisi Birliyi və Avropa İqtisadi Birliyi birləşdirilərək vahid bir şura, komissiya və parlament yaradıldı. Müqavilə 1967-ci il iyulun 1-indən etibarən qüvvəyə mindi. [55]

Avropa Birliyi ilk genişlənməyə qədər əsas diqqəti 6 üzv dövlət arasında inteqrasiyanın daha da dərinləşməsinə yönəltdi. Bu inteqrasiyanın mərkəzində Fransa və Qərbi Almaniya arasında alyansın daha da möhkəmləndirilməsi dururdu. 1963-cü il 22 yanvar tarixində 2 dövlət arasında Yelisey sarayında müqavilə imzalandı.

Fransa-AFR alyansı Avropa Birliyinin yaranmasında və inteqrasiyanın dərinləşməsində əsas hərəkətverici qüvvə oldu. [10]

1965-ci ildə 1 iyul tarixində Fransa Avropa Birliyi Şurasının və Daimi Təmsilçilər Komitəsində iştirak etməyəcəyini bəyan etdi. Bu Avropa Birliyi tarixinə “boş stul” böhranı olaraq düşmüşdür. Böhranın yaranmasına səbəb digər üzv ölkələrlə Fransa arasında xüsusi səs çoxluğu ilə səsvermə qaydası ilə bağlı yaranan anlaşmazlıq idi. Fransa prezidenti Şarl de Qol düşünürdü ki, bu cür səsvermə üzv dövlətlərin suverenliyinə təhdid ola bilər. Şarl de Qol yekdillik prinsipi ilə qərarların qəbul olunması tərəfdarı idi. Onun təkidi ilə dövlətlərin suverenliyinə zərər vuracaq qərarların qəbulunda üzv dövlətlərə veto hüququ verildi. Ancaq bəzi qərarların qəbulunda xüsusi səs çoxluğu səsvermə qaydası tətbiq olunmağa davam etdi. Əslində “Lüksemburq kompromisi” kimi tanınan bu razılaşma birlik daxilində inteqrasiyanın dərinləşməsinin qarşısını 20 il müddətində aldı.

Avropa Parlamenti üzvlərinin birbaşa səsvermə yolu ilə seçilməsi Avropa vətəndaşları üçün əhəmiyyətli bir hadisə idi. 1979-cu il 7-10 iyun tarixlərində ilk seçkilər keçirildi. 410 parlament üzvü seçildi və Simone Veil Avropa Parlamentinin prezidenti seçildi. [2]

İnsanların azad hərəkəti prinsipi - Avropa İttifaqı çərçivəsindən kənar qarşılıqlı əməkdaşlığı nəzərdə tutan 14 iyun 1985-ci ildə Almaniya və Fransa arasında bağlanmış Şengen razılaşması ilə tənzimlənirdi. Sonradan bu müqaviləyə Benilüks ölkələri də qoşulmuşdu. İlk mərhələdə müqavilə üzv dövlətlər tərəfindən həmin dövlətin vətəndaşlarının sərhəd keçid məntəqəsində pasport və gömrük yoxlamalarında nəzarətin sadələşdirilməsini, 1 yanvar 1990-cı ildən isə, ümumiyyətlə belə yoxlamaların ləğvini nəzərdə tuturdu. Şengen razılaşması digər dövlətlərin böyük marağına səbəb oldu. Belə ki, Şengen razılaşması formal sərhəd yoxlamalarını dayandırmaqla və ya yoxlama qaydalarını sadələşdirməklə insanların azad hərəkətinə şərait yaradırdı. Bu da, öz növbəsində, vahid daxili bazar münasibətlərinin inkişafına, investisiya qoyuluşuna, yeni törəmə və birgə müəssisələrin açılmasına, iş yerlərinin sayının artırılmasına müsbət təsir göstərir, iştirakçı dövlətlərin kənar sərhədlərində

nəzarətin gücləndirilməsinə gətirib çıxarırdı. Bu səbəbdən Şengen razılaşmasına qoşulan üzv dövlətlərin sayı getdikcə artırdı. 1990-cı ildə İtaliya, 1991-ci ildə İspaniya və Portuqaliya, 1992-ci ildə Yunanıstan, 1995-ci ildə isə Avstriya müqaviləyə qoşuldu. [49]

17-28 fevral 1986-cı ildə Lüksemburq və Haaqa konfranslarının nəticəsi olaraq 12 üzv dövlət tərəfindən «Vahid Avropa Aktı» imzalandı. «Vahid Avropa Aktı» 34 maddə və 20-dən artıq təklifi və digər məzmunlu sənədləri özündə birləşdirən 1 yekun aktından ibarətdir. Aktın I maddəsində göstərilir ki, Vahid Avropa Aktının məqsədi Avropa Birliyinə gətirib çıxaran üzv dövlətlərin siyasi əməkdaşlığına nail olmaqdır. Vahid Avropa Aktı həmin dövr üçün böyük ümid mənbəyi olsa da, keçid xarakterli olması ilə fərqlənirdi. [56] Üzv dövlətlərin birləşməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün mövcud hüquqi baza çətinlik yaradırdı. Vahid valyuta mexanizminin işə salınması, iqtisadi, valyuta, vahid sosial siyasətin, eləcə də, xarici siyasət, ümumi təhlükəsizlik məsələləri sahəsində yeni hüquqi bazaya zərurət yaranmışdı. Avropada və yer kürəsinin digər hissələrində köklü dəyişikliklər baş vermişdi. Belə ki, Şərq ölkələrində sosialist rejimlərin çökməsi Varşava Müqaviləsi əməkdaşlığının sonu ilə nəticələnmişdi. SSRİ ayrı-ayrı müstəqil dövlətlərə parçalanmışdı. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Almaniyayı iki hissəyə ayıran «Berlin divarları» sökülmüşdü və Almaniya vahid dövlət kimi mövcudluğuna qayıtmışdı. Belə bir şəraitdə Avropa Birliyinin beynəlxalq aləmdə müstəqil və legitim qüvvə kimi təqdim olunmasına zərurət artırdı. Hələ 1990-cı ilin əvvəllərindən Fransa prezidenti Fransua Mitteran və Almaniya kansleri Helmud Kol yeni və xüsusi əhəmiyyətli təşəbbüslə çıxış etdilər. Onların təşəbbüsü təkcə iqtisadi əməkdaşlığı deyil, ümumi Avropa siyasətini və kollektiv təhlükəsizlik məsələlərini də əhatə edirdi. Bu məqsədlə Xarici İşlər nazirlərinin iştirakı ilə keçirilən görüşlərdə zəruri məsələlərin – siyasi, iqtisadi və valyuta birliyinin, Avropa Mərkəzi Bankının yaradılması məsələlərinin müzakirəsi üçün hökumətlərarası iclasların keçirilməsi qərara alındı. Bu məqsədlə yeni müqavilə layihəsi hazırlandı. Layihənin müzakirə edilməsi üçün 9-10 dekabr 1991-ci ildə Hollandiyanın Maastrix şəhərində Avropa

Birliyi üzvlərinin iclası keçirildi. 12 üzv dövlət başçısı tərəfindən bəyənən müqavilə rəsmi olaraq «Avropa İttifaqı haqqında saziş» adlandırılsa da, əksər hallarda, iclasın keçirildiyi şəhərin şərəfinə «Maastrix müqaviləsi» adlandırılır. [57]

Avropa İttifaqı Müqaviləsi 7 fevral 1992-ci ildə imzalandı və 1993-cü ilin 1 noyabrında qüvvəyə mindi. Bu müqaviləyə uyğun olaraq, Avropa Birliyi bundan sonra “Avropa İttifaqı” adlandırıldı. Maastrix müqaviləsi Avropa İttifaqlı daxilində inteqrasiyanın dərinləşməsini keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırdı. [2]

Avropa İttifaqına yenilik gətirən Amsterdam müqaviləsi 2 oktyabr 1997-ci il tarixində imzalandı. Və 1 may 1999-cu il tarixindən qüvvəyə mindi. Amsterdam müqaviləsi nəticəsində Maastrix müqaviləsinin bəzi müddəaları yumşaldıldı. Birgə qərar qəbul etmə proseduru sadələşdirildi; Avropa Parlamentinin inteqrasiya proseslərində səlahiyyətləri genişləndirildi; Daxili İşlər və Ədliyyə sahəsində dəyişikliklər edildi; ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti yenidən quruldu. [86, 101]

26 fevral 2001-ci il tarixində bu istiqamətdə yeni bir razılaşma-Nis (Nitsa) müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin imzalanmasında məqsəd Avropa İttifaqının ən böyük genişlənməsinə hazırlaşmaq istiqamətində onun iş mexanizminin təkmilləşdirilməsi idi. Avropa İttifaqı (Maastrix) müqaviləsinə düzəlişlər etmək və onu dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmaq lazım idi. [10]

Müasir dövrdə genişlənmə siyasəti ilə bərabər Avropa İttifaqının qarşısında duran əsas məsələlərdən biri birlik daxilində inteqrasiyanın gücləndirilməsidir. XX əsrdə üzv dövlətlər Avropa İttifaqı inteqrasiyasını gücləndirmək məqsədi ilə bir sıra addımlar atdı ki, onlardan ən vacibi Avropa İttifaqı Konstitusiyasının hazırlanması idi. Avropa İttifaqı Dövlət və Hökumət Başçıların 2000-ci ilin dekabr ayında Fransanın Nis şəhərində keçirilmiş Zirvə görüşü İttifaqın genişlənməsi ilə bağlı müvafiq qərarlar qəbul etməklə bərabər, Avropa İttifaqının Konstitusiyasının işlənilib hazırlanması üçün də ilkin addımlar atdı. Bir il sonra Laaken şəhərində Avropa İttifaqının gələcəyi ilə bağlı yeni Bəyannamə qəbul edildi. Bu Bəyannamə üzv dövlətlərin qarşısına bir sıra vəzifələr qoydu. Bunlardan biri də Avropa vətəndaşları üçün vahid Konstitusiyanın yaradılması idi. Avropa İttifaqının Dövlət və Hökumət

Başçılarının Şurası İttifaqın Konstitusiyasının işlənilib hazırlanması üçün Fransanın keçmiş prezidenti Qistard De Steytingin rəhbərliyi altında xüsusi Konvensiyanın çağırılması barədə qərar qəbul etdi. Bir neçə il davam edən müzakirələrdən sonra, nəhayət, Konvensiya öz işini başa çatdırıb Avropa İttifaqı Konstitusiyası Layihəsini hazırlayaraq Aİ rəhbərliyinə və üzv dövlətlərin hökumətlərinə təqdim etdi. [2]

29 oktyabr 2004-cü ildə Romada Kici sarayının Qoraçiyev zalında təntənəli surətdə «Avropa Konstitusiyası» Aİ-nin 25 üzv dövləti tərəfindən imzalanmışdır. Konstitusiya layihəsini hazırlayan mütəxəssislərin fikrincə, Avropa Konstitusiyası «ümumavropa düşüncəsini aşılamalı və Avropa İttifaqı timsalında dünyaya yeni nümunəvi davranış qaydaları gətirməlidir». Konstitusiya Avropa İttifaqı təsisatlarının quruluşunu və funksiyalarını dəyişdirir.

Lakin qeyd edilməlidir ki, Konstitusiyanın qüvvəyə minməməsi Avropa İttifaqının tənəzzülü deyil. Təsis sənədləri və digər normativ hüquqi aktlar öz qüvvəsini saxlayır. Üzv dövlətlər Konstitusiyayı ratifikasiya etmək üçün ali qanunvericiliklərinə uyğun olaraq, iki üsuldan birini seçməlidirlər:

1. Parlamentdə səsvermə ilə 2. Ümumi referendumla

Bununla əlaqədar Avropa ölkələrində referendum keçirildi. İspaniya, Lüksemburq kimi ölkələrdə konstitusiya bəyənilərək qəbul olundu. Fransada da 29 may 2005-ci il tarixində bu mövzu ilə bağlı referendum keçirildi. Ancaq referendumun nəticələrinə görə Avropa İttifaqının Konstitusiyası layihəsi xalq tərəfindən qəbul olunmadı. Yalnız Fransada deyil, bir çox Avropa ölkələrində də bu hal yaşandı. Bu səbəbdən Avropa İttifaqının 22-23 iyun 2007-ci ildə keçirilən konfransında Konstitusiyayı müvəqqəti əvəz edən «İslahatlar barədə saziş» imzalanmışdır. Saziş 2007-ci ilin 13 dekabrında Lissabonda imzalandığından Lissabon sazişi adlanır. [58]

Lissabon sazişi və ya Avropa İttifaqının islahatları haqqında saziş - tərkibində 27 dövləti birləşdirən Avropa İttifaqının dünya arenasında mövqeyinin və əhəmiyyətinin artırılması, kəskin global dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövrdə fəaliyyətinin və səmərəliliyinin artırılması məqsədilə 19 oktyabr 2007-ci ildə Lissabonda keçirilən

Hökumətlərarası konfransda yekun olaraq razılaşıdırılmışdır. Sazişin üzv dövlətlər tərəfindən imzalanması onun ratifikasiya olunması prosesinə start vermiş və nəzərdə tutulmuşdur ki, 1 yanvar 2009-cu ilədək ratifikasiya prosesi başa çatdırılmalıdır. Mahiyyətinə görə saziş ratifikasiya olunmayan Konstitusiyayı əvəz etməlidir. 2008-ci ilin iyulunaədək saziş 27 üzv dövlətdən 23-ü tərəfindən ratifikasiya olunub. Lissabon sazişi Fransa tərəfindən 7 fevral 2008-ci tarixində ratifikasiya olunmuşdur. Burada Aİ-nin hüquq subyekti olması bir daha təsdiqlənir. (Aİ haqqında müqavilənin 32-ci maddəsi) - bu onunla şərtlənir ki, Aİ səlahiyyətləri çərçivəsinə bir sıra hallarda beynəlxalq sazişlər bağlaya bilər. Üzv dövlətlərin Aİ tərəfindən imzalanmış sazişlərlə ziddiyyət təşkil etməyən və ya Aİ-nin səlahiyyətlərinə aid olmayan sahələr üzrə istənilən beynəlxalq sazişi imzalamaq səlahiyyətləri var. Lissabon Sazişi Avropa İttifaqı təsisatlarında bir sıra islahatların keçirilməsini nəzərdə tutur və həmçinin, «mütləq səs çoxluğu» prinsipi ilə qəbul edilən məsələlərin siyahısını müəyyənləşdirir.

Beləliklə, Aİ dövlətləri Lissabon sazişi ilə qəbul edilməmiş Avropa İttifaqı Konstitusiyasını əvəz etməyə çalışaraq birlik daxilində inteqrasiyanın gücləndirilməsi yönündə uğurlu addımlar atdı. Avropa İttifaqının daxilindəki inteqrasiya prosesinin sürətləndirilməsindən sonra birlik genişlənmə məsələlərinə daha çox diqqət verməyə başladı. [59]

1.1.3. Avropa İttifaqının genişlənmə mərhələləri

Avropa İttifaqının qısa zamanda qazandığı nəliyyətlər başqa dövlətləri də bu quruma üzv olmağa ruhlandırıldı. Avropa İttifaqı yarandığı gündən bəri 7 genişlənmə mərhələsindən keçmişdir:

1. Böyük Britaniya, Danimarka və İrlandiya. (1971). 3 dövlət genişlənməyə qarşı siyasətlərdən sonra birliyə ilk genişlənmədə üzv olan ölkələrdir. [30] 1961-ci ildə İrlandiya, Danimarka və Böyük Britaniya, 1962-ci ildə Norveç Avropa Birliyinə daxil olmaq üçün müraciət etdilər. Fransa Böyük Britaniyanın

- Avropa Birliyinə daxil olmasına müxalif olması səbəbindən yalnız 1973-cü ildə onun üzvlüyünə razılıq əldə olundu. Beləliklə, Böyük Britaniya, Danimarka, İrlandiya və Norveç Avropa Birliyinə üzvlüyünə qəbul barədə müqavilə imzalandı. Lakin Norveçdə keçirilmiş referendumda müqaviləni ratifikasiyasına etməməsi səbəbindən Norveç Avropa Birliyinə üzv olmadı.
2. Yunanıstan (1981). 1959-1960-cı illərdə Yunanıstan və Türkiyə Avropa İqtisadi Birliyinə assosiativ üzv olmaq üçün müraciət etdi. Yunanıstanda hərbiçilərin dövlət çevrilişi və ölkədə diktaturanın qurulması səbəbilə onun Avropa Birliyində assosiativ üzvlüyünə son qoyulmasına səbəb oldu. [2] Yunanıstan yalnız 1981-ci ildə birliyə tamhüquqlu üzv statusunu qazandı.
 3. İspaniya və Portuqaliya (1986). İspaniya və Portuqaliyanın birliyə üzv olması ilə Avropa Birliyi cənuba doğru genişləndi. [30] Əslində birliyin genişlənməsi ilə üzvlərin iqtisadi və siyasi inkişaf səviyyəsi baxımdan qeyri-bərabərlik yarandı. Yeni üzvlərin uzun müddət diktatorlar tərəfindən idarə olunmasını səbəbilə yaranmış yanlış iqtisadi idarəetmə və ağır iqtisadi durum onlara Avropa Birliyi tərəfindən külli miqdarda yardım göstərilməsini qaçılmaz edirdi.
 4. Finlandiya, İsveç və Avstriya (1995). Avropa Birliyi Avropa İttifaqına çevrildikdən sonra 3 yeni üzvü öz sıralarına qəbul etdi. Bununla da, birliyin üzvlərinin sayı 15-ə çatdı. [2]
 5. 10 yeni üzvün qəbulu (2004). Bu həm, ölkələrin sayı, həm də əhatə olunan insanların sayı baxımdan Avropa İttifaqı tarixində ən böyük genişlənmə idi. Eyni zamanda 10 ölkə, Çexiya, Estoniya, Kipr, Latviya, Litva, Macarıstan, Malta, Polşa, Slovakiya və Sloveniya birliyin üzvləri sıralarına qoşuldular.
 6. Rumıniya və Bolqarıstan (2007). Şərqi Avropanın daha 2 dövləti Avropa İttifaqına üzv olaraq birliyə üzv olan ölkələrin sayını 27-ə çatdırdı.
 7. Xorvatiya (2013). Xorvatiyanın Avropa İttifaqına qoşulması hələ ki, birliyin son genişlənməsini əhatə edir. Sloveniyadan sonra Xorvatiya birliyə üzv olan ikinci post-Yuqoslaviya ölkəsidir. [30]

2013-cü ildən bəri Avropa İttifaqı yeni üzv qəbul etməyib. Əksinə olaraq, birliyin qədim üzvlərindən olan Böyük Britaniya üzvlükdən çıxmaq istəyini bildirib.

Avropa İttifaqının genişlənmə strategiyasını və perspektivlərini araşdırarkən ilk öncə Aİ-nin genişlənmə prosesindən əldə etdiyi mənfəət və üstünlükləri və həmçinin, genişlənmənin dayandırılacağı halında Aİ-nin itkilərini təhlil etmək lazımdır. Aİ-nin bu genişlənmədən qazanclarını belə sıralaya bilərik:

- Hər şeydən əvvəl, dövlətlərin Avropa İttifaqına üzvlük gözləntisi kommunizmin süqutundan sonra Orta və Şərqi Avropa dövlətlərindəki reform prosesini sürətləndirdi;
- Bölgədə sabit demokratiyaların yaranması ümumilikdə Avropanın təhlükəsizliyini artırdı. Milli azlıq məsələləri və sərhəd problemləri qismən aradan qaldırıldı;
- Ticarətdə sürətli yüksəliş Aİ üçün yeni bazarlar və investisiyalar mənasına gəlirdi. Üzv dövlətlər artıq ticarətlərinin böyük hissəsini Avropa ilə edirdilər. Aİ-nin genişlənmə layihəsi olmasaydı, bu qazanclar əldə edilə bilməzdi. [48]

Aİ üzvlərinin genişlənməyə razılıq verməməsi və bunun nəticəsində Aİ-nin genişlənmə layihəsinin gecikdirilməsi və ya tamamilə genişlənmədən imtina edilməsi Avropa üçün böyük bir siyasi uğursuzluq ola bilər. Bunun nəticəsi həm Aİ, həm də üzv ölkələr tərəfindən hiss edilir:

- Vahid bazarın genişlənməməsi və bunun nəticəsində üzvlüyə namizəd ölkələrin inkişaf nisbətində azalması Aİ-ni iqtisadi qazanclardan məhrum edir;
- Üzvlüyə namizəd ölkələr üçün isə demokratik islahatların davam etdirilməsi məsələsindəki iradələrini zəiflədə bilər, nəticə olaraq xarici kapitalların ölkəyə gəlməsinə mane olar və iqtisadi inkişafı zəiflədə bilər;

- Siyasi cəhətdən qeyri-sabitliyə səbəb ola bilər ki, bunun da təsirləri Avropa İttifaqına birbaşa təsir edir. Sülh və sabitliyin həssas olduğu Balkanlarda riski artırır;
- Genişlənmə olmazsa, Aİ üçün cinayətlərlə, qeyri-qanuni miqrasiya və terrorla mübarizə çətin olar;
- Üzvlüyə namizəd olan ölkələrdəki xəyal qırıqlığı Aİ-də və başqa yerlərdə Avropaya şübhəli yanaşan avroskeptiklərin tərəddüdlərini gücləndirə bilər.

Nəticə olaraq genişlənmənin qarşının alınmasının istər siyasi, istər iqtisadi itkiləri çox böyük olar və bunun əvəzini həm üzv dövlətlər, həm də üzvlüyə namizəd ölkələr ödəyər. Genişlənmədən imtina edilməsi sadəcə gələcəkdə əldə ediləcək faydaların itirilməsi deyil, həmçinin, keçmişdə edilmiş söylərin boşa getməsinə və qazanılmış uğurların itirilməsi mənasına gəlir. [67]

Avropa İttifaqına üzv olmaq üçün dövlətlər müəyyən kriteriyalara sahib olmalıdır. 1993-cü ilin iyun ayında Aİ ölkələrinin liderləri Kopenhagen Zirvəsində bir araya gələrək, “Kopenhagen kriteriyaları” adlandırılan üzvlük şərtlərini qəbul etdilər. Bu kriteriyalar aşağıdakılardır:

1. Demokratiya, qanunun aliliyi, insan hüquqları və milli azlıqlara hörmət edilməsini və qorunmasını təmin edən qurumların mövcudluğu;
2. Ölkənin bazar iqtisadiyyatının birlik daxilindəki iqtisadi güclərlə rəqabət aparacaq iqtisadi və maliyyə gücünün olması;
3. Birliyin siyasi, iqtisadi və maliyyə məqsədlərinin namizəd ölkə tərəfindən qəbul edilməsi və üzvlük öhdəliklərini üzərinə götürməsi;

Birinci kriteriya üzvlüyə namizədlik üçün danışıqların başladılmasının əsas şərti kimi qəbul olunur, digər kriteriyaların isə namizədlik zamanında yerinə yetirilməsini qəbul edilir. [48]

Aİ-nin genişlənmə strategiyasının nəticələri və faydaları açıqca görünür. Nisbətən yeni üzv olmuş Orta və Şərqi Avropa ölkələrində demokratik qurumları olan və milli azlıqlara hörmətlə yanaşan sabit demokratiyalar ortaya çıxdı. Bu dövlətlər tərəfindən reallaşdırılan iqtisadi reformlar da daha yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə çatmasına şərait yaratdı. [69]

Bildiyimiz kimi, Avropa Komissiyası və Parlamentinin Aİ-nin əsas orqanları olmasına baxmayaraq genişlənmə prosesi dövlətlərin hökumətləri arasında gedir və bu məsələdə hər bir üzv dövlət öz maraqlarını qorumağa çalışır. Buna görə də üzv dövlətlər Aİ-yə namizəd ölkə ilə danışıqların başlaması və bitməsinə veto qoya bilər. Əgər Aİ daxilində namizəd ölkəni müdafiə edən bir ittifaq varsa və bu ittifaqa Fransa və Almaniya kimi dövlətlər daxildirsə, həmin ölkənin Aİ-yə üzv olması perspektivi güclüdür. Üzv dövlətlərin üzvlüyə namizəd ölkələri dəstəkləməsinin önəmli bir təsiri vardır. Beləliklə, dövlətlərin Avropa İttifaqına üzvlük məsələləri üzv dövlətlərin xüsusilə Almaniya, Fransa və Böyük Britaniya kimi böyük dövlətlərin istəyindən asılıdır. Fransa və Almaniya Avropa İttifaqının əsas hərəkətverici qüvvəsi və Aİ-də ən böyük nüfuza sahib olan ölkələrdir.

Avropa İttifaqının genişlənməsində bu dövlətlərin mövqeyi birmənalı deyil. Belə ki, bu məsələ ilə bağlı dövlətlərin yanaşması namizəd ölkədən asılıdır. [88]

Burada xalqların da istəyi böyük rol oynayır. Məsələn, Fransa əhalisi arasında keçirilən sorğuya görə fransızların 66%-i Avropa İttifaqının genişlənməsinin tərəfdarıdır. [69]

Hər dəfə Aİ sıralarına yeni üzvlər qoşulanda Aİ strukturunda bir sıra yeniliklər olur. Belə ki, Aİ hər dəfə genişləndikcə Avropa Parlamenti üzvlərinin sayı da artır. Buna əks olaraq Fransa kimi təsisçi dövlətlərin Avropa Parlamentində nümayəndələrinin sayında azalma müşahidə olunur. Məsələn Aİ 12 və 15 üzvdən ibarət olanda Fransa deputatlarının sayı 87 ikən, müasir dövrdə bu rəqəm 78 ilə məhdudlaşıb. [2]

Almaniya Aİ-də ən böyük nüfusa sahib olan ölkə və Aİ büdcəsinə ən çox maliyyə yatıran ölkədir. Almaniya birliyin şərqə doğru genişlənməsində böyük rol

oynamışdır. Şərq genişlənməsinin əsas hərəkətverici qüvvələri olan Almaniya, İngiltərə və Danimarka Aİ-ni bu prosesə hazırlaşdıran başlıca aktorlardır. İngiltərənin şərq genişlənməsini dəstəkləməsinin səbəbi Aİ-ni daha böyük hökumətlərarası bir quruluş kimi görməsi ilə bağlıdır. [48]

Almaniya iqtisadi və təhlükəsizlik faktorları səbəbi ilə yaxın qonşuları olan Polşa, Macarıstan və Çexiyanı üzvlük məsələlərində dəstəkləmişdir. Ən başlıca təhlükəsizlik səbəbi Almaniyanın yenidən birləşməsi sonrasındakı qonşuluğunda qeyri-sabit dövlətlərin mövcudluğunu istəməməsi, ən başlıca iqtisadi səbəbi isə bu ölkələr ilə ənənəvi tarixi iqtisadi bağlarının olmasıdır. Fransanın Orta və Şərqi Avropa ölkələri ilə quru sərhəddi olmadığı və həmin ölkələrlə iqtisadi əlaqələri az olduğu üçün Aİ-nin Şərqi doğru genişlənməsinin Aİ daxilində öz nüfuzunu azaldacağını və Almaniyanın Aİ-nin güc mərkəzinə çevriləcəyini düşünürdü. Fransa NATO-nun Kosovo əməliyyatına dəstəklərinə görə mükafat olaraq Bolqarıstan və Rumıniyanın Aİ-yə daxil olmaq üçün namizədliyini dəstəkləmişdir. Fransa Rumıniyanın ən önəmli dəstəkçisi idi, çünki Şərqi Avropanın Aİ daxilindəki təsirini və Almaniyanın artan siyasi gücünü tarazlaşdırmaq üçün bir müttəfiqə ehtiyacı var idi. Bu səbəblə iqtisadi gücünün zəif olmasına və demokratik dəyərlərin əskikliyinə baxmayaraq, Rumıniya 1997-ci ildə Lüksemburq Zirvəsində namizəd ölkələr sırasına daxil oldu. [88]

Avropa İttifaqının rəsmilərinin sözlərinə görə, Avropa İttifaqının qapıları demokratik, bazar iqtisadiyyatına sahib və Aİ-nin qanunlarına tabe olan Avropa ölkələrinin üzünə açıqdır.

Avropa İttifaqı Xorvatiyanın birliyə üzvlüyünü Balkanların birliyə qoşulmağı yolunda təşviqedicisi bir qüvvə kimi görür. Aİ-nin genişlənmə planlarına görə şərtlər yerinə yetirildiyində Qərbi Balkanların bütün ölkələri Türkiyədən əvvəl Aİ üzvü olacaqlar. [70]

Hal-hazırda Aİ-nin genişlənmə miqyası Türkiyə, Balkanlar və İslandiyanı əhatə edir. Avropa İttifaqında üzv dövlətlərlə yanaşı üzvlüyə namizəd ölkələr və potensial namizəd ölkələr vardır. Monteneqro, Serbiya, Albaniya, Makedoniya, İslandiya və

Türkiyə üzvlüyə namizəd ölkələr, Bosniya və Herseqovina, Kosova isə potensial namizəd ölkələrdir. İspaniya Aİ-yə üzvlük üçün iqtisadi böhrandan dərhal sonra 2009-cu ildə, Serbiya 2008-ci ildə, Monteneqro da Serbiyadan ayrıldıqdan sonra 2008-ci ildə, Makedoniya 2004-cü ildə, Albaniya 2009-cu ildə, Türkiyə isə 1987-ci ildə Avropa İttifaqına üzv olmaq üçün müraciət etmişlər. Bosniya və Herseqovina və Kosova Aİ-nin perpektiv genişlənməsinin əsas obyektləridir. Bu ölkələr Aİ-yə üzvlük üçün müraciət etməmiş potensial namizəd ölkələr kimi qəbul olunmuşdur. [48]

İndiyə kimi Türkiyənin Avropa İttifaqına üzvlük məsələsi aktual məsələ kimi qalmışdır. Türkiyənin Aİ ilə danışıqların başlanması 1963-cü ildən başlayır. Həmin ildə Türkiyə və Avropa Birliyi arasında assosiativ üzvlük barədə Ankara sazişi imzalanmışdır. Bu sazişə görə Gömrük Birliyinin yaradılması və bir çox sahələr üzrə, o cümlədən, Avropa İttifaqının İndiyə qədər qəbul etdiyi qanunlar toplusunun Türkiyə tərəfindən qəbul edilməsi üçün müvafiq zaman çərçivəsi müəyyənləşdirilmişdir. [2]

İngiltərə və İspaniyanın Türkiyənin Aİ-yə namizədliyini dəstəkləməsinə baxmayaraq, Aİ daxilində Fransa və Almaniyanın sahib olduğu siyasi və iqtisadi nüfuzə sahib deyillər. Fransa və Almaniya Türkiyəyə tam üzvlük yerinə “xüsusi tərəfdaşlıq” verilməsini müdafiə etməsi Türkiyəyə qarşı olan ayrı-seçkiliyi göstərir.

Fransada Türkiyənin üzvlüyü ilə bağlı yanaşmalar müxtəlifdir. 2007-ci ildə prezident seçkilərində qalib gələn Xristian Demokrat Partiyasının lideri Nikola Sarkozi ‘*Testimony*’ kitabında Türkiyənin üzvlüyünə qarşı olduğunu bildirmişdi:

“Türkiyənin Aİ-yə üzv olmasına qarşıyam. Ərazisinin 98%-i Avropa qitəsində olmayan, növbəti 20 il içində Aİ-nin ən çox əhalisinə sahib olması gözlənilən və İslam mədəniyyətinin hakim olduğu bir ölkənin Avropa İttifaqına üzv olması Aİ-də köklü dəyişikliyə yol açacaq və bu da xaosa səbəb olacaqdır”.

2012-ci il prezident seçkilərində qalib gələn Fransua Olland isə Türkiyənin Aİ-yə üzvlüyü məsələsinə müsbət yanaşırdı. Buna baxmayaraq, danışıqlarda hələ də müsbət nəticə əldə edilməyib.

Beləliklə, Avropa İttifaqının genişlənməsi perspektivlərində daha çox yerləşmə baxımdan yaxın olan, “xristiyan bloku”na daxil olan, həmçinin üzv dövlətlərin maraqları ilə uzlaşan dövlətlərin birliyə üzvlüyü dayanır. [88]

1.2. Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqı üzvlüyü

1.2.1. Avropa İttifaqının yaranması və Birləşmiş Krallığın mövqeyi

İkinci dünya müharibəsi dövründə Böyük Britaniyanın Baş naziri Çörçil ikiqütblü dünyanın və ideoloji qarşıdurmanın yaxınlaşdığını ilk hiss edən liderlərdən biri idi. O bu prosesləri dünyanı kapitalizm və kommünizm düşərgələrinə bölən “dəmir pərdə” kimi qiymətləndirirdi. Çörçil 19 sentyabr 1946-cı ildə İsveçrənin Surix şəhərindəki çıxışında Avropa dövlətlərinə müraciət edərək, onları “Avropa Birləşmiş Ştatları”nı qurmağa çağırdı. Surix çıxışı səbəbindən o “Avropanın atası” kimi xatırlanır. Ancaq Britaniyalı jurnalist və siyasi şərhçi Hugo Youngun dediyi kimi “O həm də Britaniyanın Avropada rolu ilə bağlı anlaşmazlıqların banisidir. O Avropanın Britaniyanı, Britaniyanın da özünü səhv anlamasına səbəb oldu”. [44] Onun nitqinin sonuna diqqət yetirdikdə aydın olur ki, Çörçil Böyük Britaniyanı bu birliyin içərisində görmür. Onun səhv anlaşılan nitqi sadəcə Avropa ölkələrini, xüsusən Fransa və Almaniyayı əməkdaşlığa sövq etmək və ancaq Britaniyanın daxil olmadığı Avropa Birləşmiş Ştatlarını yaratmaq məqsədi daşıyırdı.

“Bu çox təcilidir. Fransa və Almaniya liderliyi ələ almalıdır. Böyük Britaniya Britaniya Millətlər Birliyi, Amerika və inanıram ki, Rusiya yeni Avropanın sponsorları və dostları olmalı və onun yaşamaq və dirçəlmək hüququnu dəstəkləməlidir”. [41]

Çörçilin nitqindən aydın olur ki, o Böyük Britaniyanın yerini bir-biri ilə qarşılıqlı təmasda olan üç güc mərkəzinin – Avropa, Amerika və özünün əvvəlki müstəmləkələr Birliyinin ortasında olan əlaqələndirici kimi görürdü. Çörçilin fikrincə, məhz Britaniya bu üç mərkəzi bir-birilə bağlayan əlaqələndirici rolunu

oynamalı idi. Şübhəsiz ki, Britaniya bu üç mərkəz ilə öz milli maraqlarına uyğun olaraq münasibətlər qurmuşdu və onlardan heç biri Britaniyanın gələcək siyasi perspektivləri baxımından dominant rol oynamırdı. Britaniyanın Birləşmiş Avropa Ştatlarının yaradılmasında maraqları demək olar ki, Amerikanın maraqları ilə üst-üstə düşürdü. Belə ki, Britaniya öz qonşuluğunda yerləşən bu dövlətlər arasında sülhün, sabitliyin təmin olunmasını və qorunub saxlanılmasını istəyirdi. [2]

Britaniyanın Avropa Birliyinin yaranmasında mövqeyi “Məhdud öhdəlik” kimi xarakterizə olunmuşdur. (David Gowland, Arthur Turner, Alex Wright tərəfindən) “Məhdud öhdəlik” (Limited Liability) (1945-55) konsepsiyası daha çox Böyük Britaniyanın Avropanın müdafiəsində minimal hərbi öhdəliyini nəzərdə tutsa da, bəzən müharibədən sonra Avropanın yenidən qurulmasında iştirakını və Avropaya inteqrasiyanı da xarakterizə edirdi. Bu ilk dəfə 1949-cu ilin yanvarında Whitehall rəsmilərinin yekun sənədində öz əksini tapmışdır. Clement Attlee rəhbərliyində Britaniya Nazirlər Kabineti bunu təsdiq etmişdir:

“Bizim siyasətimiz Avropanın bacardığımız qədər tez bərpasına kömək etməkdir... Ancaq bu konsepsiya məhdud öhdəliklə olmalıdır. Heç bir halda bu kömək Avropanın tənəzzülü halında bizi ABŞ üçün önəmli müttəfiq olmağa mane olmamalıdır... Biz suverenliyimizi təslim edən və bizi geri dönüşü olmayan yola salacaq “əməkdaşlıq” tədbirlərinə başlamamalıyıq”. [31, 18-19]

Müharibənin təsirləri və müharibə sonrası Britaniyanın qlobal mövqeyi və resursları onun Avropa siyasətini müəyyənləşdirdi. Britaniyanın Avropa siyasətinin formalaşmasına və məhdud öhdəlik konsepsiyasının rəhbər tutulmasına bir neçə faktor təsir etmişdir.

Birincisi, müharibədən sonra Britaniyanın bir çox Avropa dövlətləri üçün uyğun olmayan öz milli strategiyası və ya müharibənin mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması üçün xüsusi yolu var idi. Bu çərçivədə Birləşmiş Krallığın malik olduğu resursların müstəsna əhəmiyyəti var idi. Resurslar dedikdə Britaniya Millətlər Birliyi bazarları, müstəmləkələr, Londonun maliyyə mərkəzi mövqeyi, geniş silahlanmış ordu və nüvə silahınının əldə olunmasını sıralamaq olar. Britaniyanın sahib olduğu bu

üstünlüklər onun super güc kimi əhəmiyyətini artırır və Avropanın onun iqtisadi cəhətdən bərpa olunmasında rolunu önəmsiz edirdi. Britaniyanın bu mövqeyi 1947-ci ildə ABŞ-ın Marşal planına cavab olaraq verilmişdir. Britaniya hökuməti edilən ABŞ yardımını ölkənin Avropa əməkdaşlığına cəlb olunma şərti olmadan əldə etmək tərəfdarı idi. Böyük Britaniya hökuməti, həmçinin ABŞ-dan Birləşmiş Krallığı digər Avropa dövlətlərindən fərqli şəkildə, qlobal güc olaraq tanımasını istəyirdi. ABŞ hökuməti hər iki yanaşmaya etiraz etsə də Britaniya siyasətçiləri Truman administrasiyana Birləşmiş Krallığın dünya iqtisadiyyatında xüsusi yet tutduğuna dair təsirlər etməyə çalışırdılar. [31, 20]

Digər müəyyənedici faktor isə Britaniyalıların Avropanı Britaniya xarici siyasətinin qlobal miqyasının sadəcə bir hissəsi kimi görməsi idi. Bu yanaşmaya görə Avropa qitəsi dünyanın böyük əksəriyyətini təşkil etmədiyindən onun Britaniyanın xarici siyasətində də xüsusi bir yeri yoxdur. Britaniyalılar tarix boyu özlərini Avropanın bir parçası kimi görməmişlər, britaniyalı siyasətçilər də Britaniyanı Avropa inteqrasiyasının bir aktoru kimi deyil, Avropa ilə ABŞ arasında əməkdaşlığı təmin edən qlobal güc kimi dəyərləndirirdilər. Bu yanaşmaya baxmayaraq Bevin 1948-ci ilin yanvarında Britaniyanın da daxil olduğu Qərb İttifaqının yaradılması təşəbbüsünü irəli sürmüşdür. Ancaq 2 il ərzində 1950-ci ilin aprelinə qədər Bevin Avropanın müstəqil bir ərazi vahidi olmadığına və Qərb ittifaqı konsepsiyasının öz yerini daha geniş konsepsiya olan Atlantik Ortaqlığına verməsinə inandırıldı. Bəzi tarixçilər və siyasi şərhçilər Bevinin bu cəhdini qərb dövlətləri və SSRİ arasındakı münasibətlərin pozulması kontekstində və Avropalıların Sovet planları ilə bağlı qorxularının artdığı dövəmdə ABŞ hərbi qüvvələrini Qərbi Avropaya qayıtmağa təşviq edilməsi kimi dəyərləndirirlər. İzaha görə, Qərb İttifaqı kollektiv müdafiə tədbirləri görsə də, realda ABŞ-ın hərbi yardımına ehtiyac vardır. [31, 21]

1948-ci ilin mart ayında Britaniya, Fransa və BENİLÜKS ölkələri arasında Brüssel sazişi imzalandı. Bu sazişə görə 5 dövlət hər hansı bir üzv dövlətə hərbi hücum olarsa hərbi və digər istiqamətdə kömək göstərməyi, həmçinin, yaradılmış Brüssel Müqaviləsi Təşkilatı (Brussel Treaty Organization) vasitəsi ilə iqtisadi, sosial

və mədəni istiqamətdə əməkdaşlıq etməyi öz öhdələrinə götürdülər. [6] Böyük Britaniyanın bu addımını Atlantik Alyansına keçid və ABŞ-la xüsusi münasibətlərin canlandırılması kimi dəyərləndirmək olar. 1949-cu il 4 aprel tarixində Şimali Atlantika Müqaviləsinin imzalanması bunu sübut etmişdir. [31, 22]

İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı ilk illərdə Britaniya ticarətində Britaniya Millətlər Birliyi ölkələrinin həcmi 50% idisə, Avropa sadəcə 20%-lik paya sahib idi. Bundan başqa, Britaniya Millətlər Birliyi ölkələri sterlinq zonasına daxil olduğundan Britaniya mərkəzi bankir rolu oynayırdı və beynəlxalq ödənişlərin 50%-i məhz sterlinqlə ödənildiyindən Britaniya dünya ticarətində əsas oyunçulardan biri idi.

Avropa İqtisadi Birliyinin yaranmasından Birləşmiş Krallığın ona üzv olmasına kimi olan müddət (1956-1972) bəzi mütəxəssislər tərəfindən (David Gowland, Arthur Turner, Alex Wright) “iztirablı yenidən dəyərləndirmə” adlandırılır. Bu müddətdə xəzinə rəsmiləri müşahidə etdilər ki, Britaniya Avropanı qorumaq üçün yox özünü qorumaq üçün Avropaya yaxın olmalıdır. [31, 42]

Spaak komitəsi 1956-cı ilin mart ayında vahid bazarın yaradılması haqqında hesabat yayımladı. 2 ay sonra hesabat altı ölkənin xarici işlər nazirləri tərəfindən təsdiqləndi. Sonradan intensiv hökumətlərarası danışıqlar 1957-ci ilin fevralına kimi Roma müqaviləsinin hazırlanmasına kimi davam etdi. 1958-ci ilin yanvarında qüvvəyə minən bu sazişlə Avropa İqtisadi Birliyi (European Economic Community) və Avropa Atom Enerjisi Birliyi (European Atomic Energy Community) yaradıldı. Avropa İqtisadi Birliyi əmtəə, kapital, əmək və xidmətin azad hərəkəti ilə vahid bazarın yaradılması üçün planlaşdırılmışdı. Gömrük birliyinə doğru mərhələli inkişaf əsas məqsəd idi. [6] Vahid Kənd Təsərrüfatı Siyasətinin (Common Agricultural Policy) formalaşdırılması növbəti əsas prioritet kimi müəyyənləşdirildi. Avropa İqtisadi Birliyinin ilk tariff endirimi 1959-cu ilin yanvar və noyabr aylarında baş verdi. [31, 44]

Eyni ildə Avropa Birliyinin formalaşmasının son mərhələsində Böyük Britaniya Avropa Kömür və Polad Birliyinə alternativ olaraq Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasını da yaratdı. Birləşmiş Krallıq daxil olmaqda Avropanın 7 dövləti

Stokholm konvensiyasını imzaladı. (1959 iyul). [6] Beləliklə, 1959-cu ilin sonunda Qərbi Avropa 2 ticarət blokuna bölündü.

Britaniya hökumətinin AİB ölkələrinə qarşı siyasətinin əsas xarakteristikası əslində Plan G kimi tanınan Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası (AATA) təklifinin kökündə yatır. Plan G Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatını kənd təsərrüfatı malları deyil, yalnız manufaktura malları üçün tarifdən azad ticarət blokuna çevirməyi təklif edirdi. Ancaq burada qeyri AATA ölkələri üçün vahid tarif olmamalı, həmçinin, iqtisadi inteqrasiya daha çox dərinləşməməli idi. Britaniya hökumətinin Ticarət Heyəti və Xəzinəsi bu təklifin başlıca müəllifləri idilər və onlar növbəti illərdə AİB ölkələrinə qarşı Britaniya siyasətini formalaşdıran əsas hökumət departamentləri oldular.

Başlanğıcda Plan G Avropa İqtisadi Birliyini xüsusi, ayrı bir qrup kimi görmür, hətta, Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasının AİB ölkələrini də əhatə etməsi planlaşdırılmışdır. Plan G-nin əsas mahiyyəti Britaniyanın Millətlər Birliyi ölkələri ilə ticarətini zəiflətmədən Avropa ilə daha sıx tarif assosiasiyası qurması idi. [31, 44-46]

Azad Ticarət Assosiasiyası (ATA) təklifi üzrə aparılan hökumətlərarası danışıqlar 1958-ci ilin noyabrında Fransa tərəfindən qoyulan veto ilə kəsildi. Kənd təsərrüfatı ticarətinin təklif olunan ATA layihəsinə daxil edilməməsi layihənin qəbul olunması üçün əsas əngəllərdən biri idi. Ümumi bazara vahid kənd təsərrüfatı siyasətinin daxil edilməsi üçün təkid edən Fransa Britaniya istehsalı malların ümumi bazara maneəsiz girişini Fransa kənd təsərrüfatı mallarının Britaniya bazarına girişi olmadan qəbul edə bilməzdi. Bundan başqa, Fransızlar təklif edirdilər ki, Britaniya eyni zamanda iki fərqli ticarət klubuna (Ümumi bazar və Millətlər Birliyi) məxsus ola bilməz. 1958-ci ildə ATA danışıqları gömrük ittifaqının azad ticarət zonası çərçivəsində necə idarə ediləcəyi haqqında texniki suallara görə yarımçıq qaldı.

Sonralar Böyük Britaniya Avropa İqtisadi Birliyinə belə bir mövqe tutduğundan peşman olaraq, özü bu birliyə daxil olmağa cəhdlər göstərdi. Amma Fransa iki dəfə də bu cəhdin qarşısını alaraq, Britaniyanın Avropa Birliyinə onun

daxil olmasına imkan vermədi. Britaniya yalnız üçüncü cəhddən – Avropa Birliyinə onun daxil olmasına qəti etiraz edən Fransa prezidenti Şarl de Qolun vəfatından sonra – Birliyə üzv qəbul edildi. Nəhayət, Böyük Britaniya anladı ki, Avropa Birliyinə daxil olmaq ölkənin gələcək inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. [48]

1.2.2. Birləşmiş Krallığın Avropa İttifaqı üzvlüyünə qəbulu

1960-cı illərdə Britaniyanın Avropa İqtisadi Birliyinə üzvlük müraciətinin uğursuzluğuna səbəb olan və Azad Ticarət Assosiasiyası (ATA) danışıqlarında özünü biruzə verən bir xüsusiyyət Britaniyalı siyasətçilərin İkinci Dünya Müharibəsindən əvvəl və sonrakı dövrdə olduğu kimi Fransa hökumətini zəif hesab etməsi idi. Şarl de Qolun hakimiyyətə gəlməsi ilə onlar daha milliyətçi və iddialı Fransa hökuməti ilə qarşılaşdılar. Bu zaman Şarl de Qol onu ATA danışıqlarına və Britaniyanın Avropa İqtisadi Birliyinə üzvlük müraciətinə veto qoyarkən dəstəkləyən Qərbi Almanianın kansleri Adenauer ilə yaxşı münasibət yaratmağı bacardı. Halbuki, Birləşmiş Krallığın baş naziri Harold Makmillian ilə Adenauer arasındakı münasibət ürəkaçan deyildi.

Britaniya veto ilə qarşılaşdıqda digər 6 dövlət ilə Avropa Azad Ticarət Assosiasiyasının (AATA) qurulması üçün işə başladı. Məqsəd 1970-ci ilə qədər yalnız sənaye malları üçün azad bazarın yaradılması idi. Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası yaradıldıqda gələcəkdə AİB ilə AATA arasında körpü olacağı düşünülse də, realıqda AİB-in buna heç bir marağı yox idi və AATA-nın yaradılması Britaniyanın köhnə əks-koalisiya yaratma oyununa bir misal idi. [31, 48-51]

Makmillian de Qolun Britaniya üzvlüyündə ən çətin əngəl olduğundan məlumatlı idi. O, bu haqda öz həmkarlarından və Birləşmiş Krallığın Fransadakı səfirindən bu barədə tez-tez müraciətlər alırdı. Buna baxmayaraq o, Fransadan Avropa inteqrasiyasının güclənməsi üçün razılıq alacağını ehtimal edirdi. O, sonra öz yazılarında qeyd etmişdir ki, de Qol Britaniyanın qoşulmaq istəyəcəyi ancaq daxilində olmadığı Avropa Birliyi istəyirdi. (*L'Europe à l'anglais sans les Anglais*).

Şarl de Qol Britaniyanın Avropa İqtisadi Birliyinə üzvlük ehtimalına qarşı olan arqumentlərini və şərtlərini gizlətmirdi. İlk olaraq o, Britaniyanın Avropa İqtisadi Birliyi yaranarkən ona məsafəli qalması faktını irəli sürürdü. Bundan başqa, o, Britaniyanın Millətlər Birliyi ilə olan ticarət tərtibatının AİB üzvlüyü ilə uyğunlaşdırılmasının çətinliyini vurğulayırdı. [31, 60-61]

II Dünya Müharibəsi zamanı Şarl de Qol Böyük Britaniyada mühacir həyatı yaşamışdı. Hələ Londonda olarkən Şarl de Qol dəfələrlə Birləşmiş Ştatların və Böyük Britaniyanın onu Azad Fransa lideri kimi başqası ilə əvəz etmək cəhdləri ilə üzləşmişdi. Şarl de Qol belə hesab edirdi ki, Avropa Birliyinin qapılarını Böyük Britaniyanın üzünə açmaq elə Amerika Birləşmiş Ştatlarını arxa qapıdan Avropa Birliyinə daxil etmək deməkdir. Başqa sözlə desək, Böyük Britaniya ABŞ üçün Troya atı rolunu oynayacaqdı. Şarl de Qol britaniyalılara və amerikalılara Avropa Birliyində Fransanı əsas “oyuncu” statusundan məhrum etmək istəyən qüvvələr kimi baxırdı. [2]

Şarl de Qolun vetosu 4 il sonra Wilson hökumətinin birliyə qoşulmaq üçün ikinci cəhdində yenidən təkrarlandı. Bu veto Harold Wilsonun Makmillanın yolunu davam etməsi qədər təəccüb doğurmadı. Çünki, 1964-cü ilin oktyabrında hakimiyyətə gələn zaman onun prioritetlərində iqtisadi planlama, Millətlər Birliyi ölkələri ilə əlaqələrin yenilənməsi və Britaniya iqtisadiyyatının elm və texnologiya vasitəsi ilə modernizasiyası kimi vəzifələr varkən, Avropa İqtisadi Birliyi və Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası barədə heç bir fikir səsləndirilməmişdi. [31, 63]

Fikirlər arasında Britaniyanın ikinci üzvlük müraciətinin səbəbi iqtisadi mülahizələrlə izah edilir. Wilson hakimiyyətə aşağı iqtisadi artım problemini həll etmək vədi ilə gəlmişdi. Onun iqtisadi strategiyasının mərkəzində 1965-ci ilin sentyabrında elan olunmuş Milli Planda göstərilmiş resursların və investisiyaların koordinasiyası dururdu. Milli Planda növbəti 5 ildə illik iqtisadi artımın 4% olacağı kimi iddialı hədəf qoyulmuşdur. Halbuki, keçən 60 il ərzində Britaniyada iqtisadi artım göstəricisi 2,5%-dən artıq olmamışdı. Ona görə Britaniyanın AİB üzvlüyü iqtisadi quruluş üçün alternativ göstərilirdi. Wilson hökumətinin üzvlük müraciətinin

əsas səbəblərindən biri onun əhəmiyyətli qurumların fikirlərindən təsirlənməsi idi. Məsələn, Xarici İdarənin (The Foreign Office) argumenti bu idi ki, AİB üzvlüyü Britaniya gücünün dünyada dəstəklənməsi üçün əsasdır.

Müzakirələrin sonunda Britaniyanın AİB-ə qoşulmaq üçün müraciət etməsi hökumət kabinetində 13 səsdən 8-ini qazanaraq qəbul olundu. Bu qərar parlamentə 2 may 1967-ci ildə elan edildi. 2 həftə sonra isə Şarl de Qol mətbuat konfransında Britaniyanın hələ Avropa İqtisadi Birliyinə daxil olmaq üçün hazır olmadığını bildirdi. O, öz çıxışında fund sterlinqin zəifliyini və onun Avropa maliyyə sisteminə daxil edilməsinin çətinliyini vurğulamışdır. Britaniyanın üzvlük üçün ümidləri 1967-ci ilin noyabrında Şarl de Qolun rəsmi olaraq veto qoyması ilə sona çatdı. [31, 65-69]

Hakimiyyətə gəlmiş Heathin Britaniyanın üzvlük üçün 1970-72-ci illərdəki üçüncü müraciətində əsas yanaşması bu idi ki, fikri əsas olaraq AİB-ə üzv olmağa cəmləşdirmək və onun institutlarında və quruluşlarında dəyişiklik etməyə üzvlükdən sonra cəhd etmək lazımdır. 1961-63-cü il danışıqları onu inandırmışdı ki, indiki məqamda Avropa İqtisadi Birliyinin tənzimləmələrində fundamental dəyişiklik əldə etmək imkanı yoxdur. Üzvlük şərtləri və güzəştlərin bəzi aspektləri gələcək problemlər və mübahisələri miras qoydu. Əsas problemlər isə Britaniyanın AİB büdcəsinə dəstəyi, Ümumi Kənd təsərrüfatı Siyasətinin maliyyələşməsi və ictimaiyyətin diqqətini az çəkən milli suverenlik idi. [31, 73-74]

1972-ci il 22 yanvar tarixində Britaniya qoşulma sazişini (Treaty of Accession) imzalayaraq 1 yanvar 1973-cü il tarixindən etibarən AİB-in üzvü oldu. [6] Ancaq Heath hər zaman səsləndirdiyi “üzvlük parlament və xalqın istəyi əsasında baş verməlidir” öhdəliyə əməl etmədi. 1967-71-ci il periodunda AİB-in üzvlüyünə xalqın dəstəyi 65%-dən 22%-ə düşdü.

Qısa zaman içərisində Birləşmiş Krallıq digər üzvlər arasında qəribə və əməkdaşlıq etməyən bir üzv reputasiyası qazandı. Britaniyada Avropa Birliyinə davamlı və bəzən şiddətli skeptik yanaşma 1975-ci ilin yayında referendum keçirilməsinə gətirib çıxardı. Üzvlüyə qəbuldan dərhal sonra Britaniyada AİB-ə

mədəni, psixoloji uyğunlaşma problemi, həmçinin, vahid enerji siyasəti və balıqçılıq siyasəti ilə bağlı problemlər yarandı. [31, 75-78]

1974-cü ilin fevralında Wilsonun rəhbərliyi ilə İşçi Partiyası öz seçim manifestosunda “fundamental yenidən danışıqlar” yəni üzvlük şərtləri ilə bağlı yenidən danışıqlara girmək haqqında bənd daxil edilmişdir. Yenidən danışıqlar rəsmi olaraq 1974-cü ilin iyununda Wilsonun rəhbərliyində 3-cü hökumətin qurulmasından sonra başladı. Danışıqlar gündəliyində Ümumi Kənd təsərrüfatı Siyasətinin yenidən hazırlanması, Birləşmiş Krallığın birliyin büdcəsinə dəstəyinin azaldılması və Birləşmiş Krallığın ümumi bazara zəmanətli girişinin genişləndirilməsi kimi vəzifələr dayanırdı. Onlardan sadəcə sonuncusunda hiss olunan dəyişiklik əldə olundu. Digərlərində isə nəaliyyət əldə olunmadı.

Yenidən danışıqlar rəsmi olaraq 1975-ci ildə Dublində keçirilmiş AB Şurasında sonlandı. Yerli ictimai fikir yenidən danışıqların nəticələri ilə bağlı kəskin şəkildə 2 yere bölündü. Bəziləri bu danışıqların nəticəsində vacib nəaliyyətlərin əldə olunduğunu müdafiə etsələr də, digərləri bunun əksini düşünürdü. Bu fikirlər Birləşmiş Krallığın Avropa Birliyində üzvlüyünü şübhə altına alaraq referendum keçirilməsini labüd etdi. 1975-ci ildə keçirilən referenduma seçicilərin 67%-i üzvlüyün davam etməsi leyinə səs verdi, ancaq o zamandan bu günə kimi Avropa İttifaqının strukturu böyük ölçüdə dəyişmişdir. [31, 81-82]

1.2.3. Birləşmiş Krallığın Avropa İttifaqının genişlənmə və dərinləşmə siyasətində mövqeyi

Böyük Britaniya həmişə Avropa İttifaqının problemləli üzvü kimi xarakteristika edilir. Böyük Britaniya birlik daxilində “xüsusi” statusa malik olan ölkədir. Belə ki, Böyük Britaniya Avropa İttifaqında inteqrasiyanın dərinləşməsində iştirak etməyə bilərdi. Böyük Britaniya həmişə öz müstəqilliyini saxlamağa önəm vermiş, Şengen

ərazisinə daxil olmamış, eyni zamanda avro yerinə öz milli valyutasından istifadə etmiş, Ticarət Birliyi Konqresinin (TUC) baş katibi Len Murrayın qeyd etdiyi kimi “Böyük Britaniyanın gələcəyi ilə bağlı ən vacib qərarlar yalnız Londonda alınmalıdır” prinsipi ilə üzvlüyə davam etmişdir. [1]

Avropa İttifaqı ölkələrində avroskeptisizmin mərkəzi Böyük Britaniya hesab edilir. Britaniyalıları Avropada gedən inteqrasiya proseslərində oynadıqları rola görə “qəribə partnyor” adlandırırlar. Avropada inteqrasiyanın dərinləşməsində Maastrixt müqaviləsinin böyük rolu vardır. Bir qayda olaraq Birləşmiş Krallıq Avropada federal sistemin yaradılmasına dair hər hansı maddənin müqaviləyə daxil edilməsinə ciddi müqavimət göstərirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Avropa İttifaqı barədə Müqavilə köklü dəyişikliklərə gətirib çıxardı. İttifaqın iki səviyyədə inkişaf etdirilməsi barədə razılaşma Britaniyanı qane edirdi. Razılaşmaya görə dövlətlərə istəmədikləri sahələr üzrə əməkdaşlıqdan kənar qalma hüququ verilirdi. Məsələn, Sosial Xartiyaya qoşulmayan dövlət vahid bazar ilə əlaqədar məsələlərdə iştirak edə bilirdi. Beləliklə, Avropa İttifaqının strukturu da “üçpilləli sistem” yaratmaqla dövlətlərustü qurumlar ilə dövlətlərarası qurumlar arasında heç də rəvan olmayan rəqabəti özündə əks etdirirdi. Dövlət suverenliyinin itirilməsindən narahat olan dövlətlər üçün bu böyük müvəffəqiyyət idi. Avropa İttifaqı üçpilləli sistemə çevrilirdi və hər pillə, nəticədə dövlətlərustü münasibətlərin hüdudlarını müəyyənləşdirmək hüququ qazanırdı.

Birinci pillə Avropa Kömür və Polad Birliyini, həmçinin, Avropa Atom-Enerji Birliyini birləşdirən Avropa Birliyindən ibarət idi. Avropa İttifaqına geniş səlahiyyətlər verildi və həm müqavilələrdən, həm də Avropa Komissiyasının səlahiyyətlərindən doğan hüquqi aktlara görə, qərarların qəbul edilməsində Birlik metodu üstünlük təşkil etdi. Digər iki pillə isə qərar qəbuletmə prosesində dövlətlərarası yanaşmanı qoruyub saxlayacaqdı. Üzv dövlətlər üçün mühüm milli maraq kəsb edən sahələrdə dövlətlərin suverenliyinin qorunması şübhəsiz idi.

İkinci pillə İttifaqın xarici və təhlükəsizlik siyasətini əhatə edir. Bu sahələrdə İttifaq ümumi mövqedən çıxış etsə də, müdafiə məsələlərində dövlətlər tam

suverenliyini qoruyub saxlayacaqdı. Bütün qərarların qəbul olunması üçün yekdilliklə səsvenmə prinsipi tətbiq edilirdi.

Üçüncü pilləyə gəldikdə isə daxili işlər və ədliyyə sahələrində (o cümlədən, transmilli cinayətkarlığa qarşı mübarizə, qaçqınlara sığınacaq verilməsi sahələrində) əməkdaşlıq məsələlərində üzv dövlətlər öz suverenliklərini hələlik qoruyub saxlayırlar. Üçpilləli sistem İttifaq daxilində güc və səlahiyyətlərin kimdə olmasını aydın surətdə göstərir. Birinci pillədə Avropa Parlamenti və Avropa Komissiyası daha artıq rola malikdilər. Lakin ikinci və üçüncü pillələrdə səlahiyyətlərə nəzarət aydın surətdə Avropa İttifaqının Nazirlər Şurasında cəmləşir. Böyük Britaniyanın bəzi məsələlərdən kənar qalmaq imkanı Avropa vətəndaşlarını xüsusilə narahat edirdi. Əsasən ona görə ki, integrasiya proseslərinə ikitirəli yanaşma o anlama gəlirdi ki, bu prosesin mühüm elementlərində Böyük Britaniya xüsusi seçim qazanırdı. Məsələn, sosial yönümlü sahələri əhatə edən məsələlərdən Britaniyanın kənar qalması o demək idi ki, bu ölkə liberal bazar iqtisadiyyatı siyasətinin mənfi nəticələrini aradan qaldırmağa yönəlmiş siyasətdə iştirak etməkdən imtina edir. [2]

Britaniya hökuməti tarixən Avropa İttifaqının genişlənməsinin güclü dəstəkçisi və hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur. On illər boyu ardıcıl hökumətlər genişlənməni Birləşmiş Krallığın təhlükəsizlik, rifah kimi strateji faydaları əsasında təbliğ etmişdir. Britaniya ənənəvi olaraq Avropa Komissiyası ilə yaxından çalışmış və genişlənməyə pozitiv baxan üzv dövlətlərin dövlətlərə rəhbərlik etmişdir. Bu məqamda Birləşmiş Krallığın baş naziri Margaret Thatcherin sözlərini xatırlamaqda fayda var.

“Biz heç vaxt Dəmir Pərdənin şərqini unutmamalıyıq, o insanlar ki, Avropa mədəniyyətini, azadlığını və identifikasiyasını daşımaqdan həzz alır. Biz həmişə Varşaya, Praqa və Budapeştə əzəmətli Avropa şəhərləri kimi baxacağıq”.

1990-97-ci illərdə Birləşmiş Krallığın baş naziri olmuş John Major 1995-ci ildə çıxışında hökumətin genişlənməyə olan yanaşmasını belə ifadə etmişdir.

“Mən inanıram ki, biz geniş Avropa boyunca sabillik və demokratiya yaymalıyıq. Şərqi və Mərkəzi Avropa əsrlər boyu mübarizə meydanı olmuşdur. Ancaq bizim indi onları vahid bazara və Qərbi Avropanın demokratik məkanına

birləşdirmək kimi tarixi imkanımız var. Buna görə Avropa İttifaqının genişlənməsi həyati hədəf kimi qalmaqdadır”.

2010-cu ilin mayında koalisiya anlaşmasında Birləşmiş Krallığın koalisiya hökuməti genişlənməyə dəstəyini təkrarladı:

“Biz Avropa İttifaqının irəlindəki genişlənməsini dəstəkləyirik”.

Birləşmiş Krallığın genişlənməyə olan dəstəyinin vurğusu zamanla dəyişdi. 1990 və 2000-ci illərdə Birləşmiş Krallıq genişlənməni Avropa İttifaqı siyasətinin əsas hədəfi kimi görürdü. Son illərdə 2004 və 2007-ci illərdə olan genişlənmədən dərslər götürən Birləşmiş Krallıq daha sərt, qəti ancaq ədalətli, şərtlərə əsaslanan yanaşma (conditions-based approach) qəbul etmişdir. O genişlənməyə olan güclü dəstəyini davam etdirsə də, bunu şərtlər əsasında etməyin tərəfdarıdır. Üzvlüyə qəbuldan əvvəl namizəd ölkələr tam hazır olmalı və bütün şərtləri (xüsusilə də qanunun aliliyi, mütəşəkkil cinayətlərlə və korrupsiya ilə mübarizə) açıqca qarşılamalıdır.

2014-cü ildə oktyabrında Birləşmiş Krallıq hökuməti Avropa Komissiyasının namizəd ölkələr haqqında yeni İnkişaf Hesabatlarını alqışladı. Həmin hesabatlar “ilk öncə təməllər” (fundamentals first) yanaşmasını dəstəkləmiş və dövlət idarəçiliyi islahatları, iqtisadi idarəetmə və rəqabətliklik, qanunun aliliyi (mütəşəkkil cinayətlərlə və korrupsiya ilə mübarizə də daxil olmaqla), təməl hüquqlar, yaxşı qonşuluq əlaqələri, ikitərəfli münaqişələrin həll edilməsi və regional əməkdaşlıq kimi məsələləri genişlənmə prosesinin əsas prioritetlərinə fokus olmuşdur. Həmçinin, orada üzvlüyə qəbul olma danışıqlarında işçilərin azad hərəkəti üzərində transmilli tədbirlər və ya qorucu mexanizmin yaradılması təsdiqlənmişdir. [48]

Britaniyanın Avropa İttifaqına üzv olması iqtisadi fayda səbəbindən baş vermiş, bugünə kimi də belə davam etmişdir. Britaniya siyasi inteqrasiyaya cəhd etməmiş, həmişə öz suverenliyini Brüsselə ötürməkdə istəksiz olmuşdur. Bunun nəticəsində Avrozona və Şengen zonasından kənar qalmaq qərarını almışdır. [17] Suverenliyin itirilməsi daima Birləşmiş Krallıq üçün təhdid olaraq qalsa da vacib qərarların əksəriyyəti Londonda alınır.

Avropa İttifaqı və Birləşmiş Krallıq arasında səlahiyyətlərin bölgüsü

Avropa İttifaqı	Avropa İttifaqı və Birləşmiş Krallıq	Birləşmiş Krallıq
<ul style="list-style-type: none"> - Ticarət siyasətləri, tariff və digər ticarət tədbirləri daxil olmaqla - Aİ vahid bazarı qaydaları və standartları - Rəqabət qaydaları və dövlət yardımı - Aİ daxilində immiqrasiya - Balıqçılıq 	<ul style="list-style-type: none"> - Ticarət müqavilələrinin ratifikasiyası - Enerji və iqlim siyasətləri - Ətraf mühit standartları - Kənd təsərrüfatı - Məşğulluq siyasəti - İstehlakçı müdafiəsi və nəqliyyat - Kriminal işlər üzrə Avropa əməkdaşlığı - Sığınma siyasəti - ƏDV - Xarici siyasət üzrə əməkdaşlıq 	<ul style="list-style-type: none"> - Səhiyyə siyasəti - Təhsil - Maliyyə siyasəti və dövlət xərcləri - Pul siyasəti - Gəlir vergisi, korporativ vergi və kapital mənfəət vergisi - Qeyri-Aİ ölkələrindən immiqrasiya - Sərhəd nəzarəti və təhlükəsizlik - Pensiya və rifah - Xarici siyasət qərarları - Müdafiə - İnkişaf əməkdaşlığı və humanitar yardım - Yerli hökumətlər - Milli polis və kriminal ədalət - Media tənzimləməsi [18]

Müasir dövrdə genişlənmə siyasəti ilə bərabər Avropa İttifaqının qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də birlik daxilində inteqrasiyanın dərinləşməsi idi. XX əsrdə üzv dövlətlər tərəfindən Avropa İttifaqı inteqrasiyasını gücləndirmək məqsədi ilə bir sıra addımlar atıldı ki, onlardan ən vacibi Avropa İttifaqı Konstitusiyasının hazırlanması idi. 2000-ci ilin dekabr ayında Fransanın Nis şəhərində keçirilmiş Avropa İttifaqı Dövlət və Hökumət Başçılarının Zirvə görüşü İttifaqın genişlənməsi ilə bağlı müvafiq qərarlar qəbul etməklə bərabər, Avropa İttifaqının Konstitusiyasının işlənilib hazırlanması üçün də ilkin addımlar atdı. Bundan bir il sonra Laaken şəhərində Avropa İttifaqının gələcəyi ilə bağlı bir sıra vəzifələri özündə əks etdirən yeni Bəyannamə qəbul edildi. Bunlardan biri də Avropa vətəndaşları üçün vahid Konstitusiyanın yaradılması idi. [2]

Britaniyanın Avropa İttifaqı daxilindəki inteqrasiyanın dərinləşməsindəki mövqeyini onun vahid konstitusiyasının hazırlanmasında olan mövqeyi ilə izah etmək

olar. Ümumilikdə, Birləşmiş Krallıq Avropa İttifaqının federal bir birliyə çevrilməsi tərəfdarı deyildi. Avropa İttifaqının konstitusiyasının ilkin forması hazırlandıqdan sonra Britaniya təklif olunan sənədlə bağlı öz düzəlişlərini təklif etmişdi. Həmin düzəlişlər aşağıdakı kimi sistemləşdirilə bilər.

Cədvəl 1.2.

Avropa İttifaqı Konstitusiyasının maddələri və Birləşmiş Krallığın təklif etdiyi düzəlişlər

Konstitusiya layihəsində təklif olunan məsələlər	Birləşmiş Krallıq tərəfindən həmin təkliflərə edilən düzəlişlər
Aİ-nin “vahid hüquqi şəxsiyyət” olması, müqavilə danışıqlarının sadələşdirilməsi	Ayrı xarici və təhlükəsizlik siyasəti, beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunma
Layihə Nazirlər Şurasında daha çox səs çoxluğu ilə səs verməyə təklif edir.	səs çoxluğu ilə səs vermə müəyyən sahələrdə istifadə oluna bilər, lakin müqavilə dəyişikliyinə və milli maraqlara toxunan digər məsələlərdə (vergi, sosial təhlükəsizlik, müdafiə) yekdillik şərtidir.
Layihə Aİ-nin iqtisadi idarəçiliyini dəyişməsinin və iqtisadi koordinasiya üzv dövlətlər ilə mərkəz arasında balansın yaranmasını (avro da daxil olmaqla) təklif edir.	Hökumət üzv ölkələrin iqtisadi siyasətlərini müəyyənləşdirməkdə mərkəzi rolunu itirə biləcək hər hansı bir təklifə qarşı çıxır. Britaniya öz iqtisadi çevikliyini təhlükə altına qoymaq istəmir.
Layihə Aİ xarici siyasət şefi və xarici əlaqələr üzrə komissar vəzifələrini birləşdirərək Nazirlər Şurası və Komissiya qarşısında Aİ xarici işlər naziri vəzifəsini təsis edilməsini nəzərdə tutur.	Britaniya Aİ xarici işlər nazirinin üzv ölkələr qarşısında məsuliyyət danışmasını istəyir. Səs vermə isə seçilməyən komissiya xarici siyasəti müəyyənləşdirə bilməz.
Layihə Avropa İttifaqının hərbi və sülh missiyalarının yaradılmasını təklif edir.	Britaniya NATO-nun zəmanəti altında olan təhlükəsizlik sisteminin başqa bir sistem ilə əvəz olunması və ya ona zidd bir sistem yaradılması ilə razı deyil. [64]

Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqı mövqeyini qısa olaraq belə ümumiləşdirə bilərik:

- *“Dərinləşmək yerinə genişlənmə” siyasəti.* Böyük Britaniya birlik daxilində inteqrasiyanın güclənməsini istəmir, onun əvəzinə birliyin qonşu sərhədlərə doğru genişlənməsini dəstəkləyirdi.

- *Qərar vermə prosesində yekdillik.* Böyük Britaniya birlik daxilində qəbul olunan vacib, dövlətin “qırmızı xətləri” barədə qərarları yekdillik prinsipi ilə qəbul etmək tərəfdarıdır.
- *Konstitusiya yerinə müqavilə əsasında əməkdaşlıq.* 2004-cü ildə hazırlanmış Avropa İttifaqı Konstitusiyasına Böyük Britaniya müsbət yanaşmırdı. Ölkədə konstitusiyanın qəbulu ilə bağlı keçiriləcək referendum Fransa və Hollandiyada xalqın konstitusiyaya “yox” deməsi ilə ləğv olundu. [19]

Beləliklə, Böyük Britaniya Avropa İttifaqına çətin yollar keçərək daxil olmuş, Aİ-nin xüsusi statuslu üzvü kimi hərəkət etmiş və birlik daxilində inteqrasiyanın dərinləşməsinə daim diqqətlə yanaşmışdır.

II Fəsil. Birləşmiş Krallığın Avropa İttifaqı üzvlüyündən çıxması

2.1 Brexiti şərtləndirən amillər

2.1.1 Brexit ideyasının yaranması və səbəbləri

Brexit (Britain, Exit) kəlimə mənası ilə Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxmasını ifadə edir. Brexit bu mənada Böyük Britaniyadakı avroskeptiklər tərəfindən ölkənin Aİ-dən çıxışını ideya kimi siyasi arenada aktuallaşdırılmasının nəticəsidir. Bu proses isə qısa bir müddətdə dünyanın diqqətini Böyük Britaniyaya yönəltdi. Əslində ölkədə Aİ üzvlüyünün sorğulanması ilk deyildir, ancaq bu dəfə vəziyyət fərqli idi. Belə ki, son dövrlərdə Brüsselə verilən səlahiyyətlərin bir qisminin Böyük Britaniya tərəfindən geri alınması, üzvlüyün yaratdığı bir sıra problemlər səbəbi ilə Aİ-yə qarşı olanların səslərinin yüksəlməsi ilə baş nazir Kameron 2015-ci ildə seçimləri qazanacağı təqdirdə lideri olduğu Mühafizəkar Partiyadan yüksələn avroskeptik fikirlərin təsiri ilə ölkənin Aİ üzvlüyü məsələsini referendumla aparacağını bildirmişdir. [21] 2015-ci 7 may tarixində keçirilən parlament seçkisinin nəticələrinə görə parlamentdə 650 nəfərlik yerdən 325-ni qazanaraq Mühafizəkar partiyası qalib gəldi. Beləliklə, David Kameron 2013-cü ildə verdiyi vədi yerinə gətirmək üçün referendumun keçirilməsinə məcbur oldu. [81]

Böyük Britaniya ilə Avropa İttifaqı uzun ancaq çətin tarixi əlaqələrə sahibdir. Böyük Britaniya İkinci dünya müharibəsindən sonra həmişə vahid Avropa yaratmaqda çox həvəsli olmuşdur. Çörçilin 1946-cı ildə məşhur Surix çıxışı buna bir misaldır.

“Avropa ailəsini yenidən yaratmaq vaxtıdır... Biz bir növ Avropa Birləşmiş Ştatları yaratmalıyıq”

Çörçil bu sözləri ilə “Avropanın atası” adlandırılmışdı. Ancaq Britaniyalı jurnalist və siyasi şərhçi Hugo Young-ın sözlərinə görə o həm də Britaniyanın Avropadakı rolu ilə bağlı anlaşmazlıqların banisidir. [44] Əgər onun nitqinin sonuna diqqət yetirsək aydın olur ki, Çörçil Böyük Britaniyanı bu birliyin daxilində görmür. Onun

səhv anlaşılan nitqi sadəcə Avropa ölkələrini, xüsusilə də Fransa və Almaniyanı keçmiş unutmamağa və Britaniyasız Avropa Birləşmiş Ştatlarını yaratmağa həvəsləndirmək xarakteri daşıyırdı. [41]

Birləşmiş Krallıq yalnız 1973-cü ildə üçüncü müraciətində Avropa İqtisadi Birliyinə qoşuldu. Ancaq bu tarixdə avrofillərin qələbəsi kimi deyil, Britaniya müstəsnalığı kimi xatırlanır. Buradan aydın olur ki, Brexit Böyük Britaniyanın imperial tarixində yatır, onun maraqları və qlobal diplomatiyası heç bir zaman Avropa ilə limitli qalmamışdır. [44]

Brexit kampaniyasında bir çox arqumentlər səsləndirilmişdir. Referendum günündə Lord Ashcroft Birləşmiş Krallıq vətəndaşlarının həqiqi fikirlərini öyrənmək və onların qərarlarının arxasında yatan arqumentləri öyrənmək üçün 12369 nəfərdən anket götürmüşdür. Anketin nəticələrinə əsasən, Brexit leyhinə səs verənlərin təxminən yarısı (49%) Avropa İttifaqını ona görə tərk etmək istəyirlər ki, “Birləşmiş Krallıqla bağlı qərarlar Birləşmiş Krallıqda alınmalıdır”. Təqribən üçdə bir Brexit tərəfdarları (33%) əsas səbəb kimi “Birləşmiş Krallıq immiqrasiya və öz sərhədləri üzərində nəzarəti yenidən əlinə almalıdır” variantını göstərmişlər. Brexit leyhinə səs verənlərin 13%-i “Aİ-də qalmaq illər sonra onun öz sərhədlərini və mərkəzi gücünü daha çox genişləndirməsinə razı olmaqdan başqa seçimi olmamaq deməkdir” variantını seçmişlər. Sadəcə 6% isə “Birləşmiş Krallıq Aİ-dən kənarında daha çox ticari və iqtisadi fayda əldə edər” deyə düşünülər. [9]

Anket nəticələrindən görüldüyü kimi iqtisadiyyat, suverenlik və immiqrasiya Brexit kampaniyası müddətində ən çox səslənən sözlər olmuşlar.

Bəs ölkənin çətinliklə daxil olduğu, Avropa dövlətləri üçün cəlbedici görünən Avropa İttifaqından çıxmasına nə səbəb oldu?

Səbəbləri sistemli şəkildə belə sıralamaq olar:

- *Büdcə problemi:* Böyük Britaniya Aİ büdcəsinə verdiyi töhvə daha az gəlir götürür. Beləcə, Fransa və Almaniya kimi Aİ büdcəsinə xalis töhvə verən ölkələr arasında yer alır. Büdcə üçün edilən xərclər digər Aİ ölkələrinə kömək və yatırım edilməsi üçün istifadə olunur. [71] Brexit tərəfdarları iddia edirlər ki, Birləşmiş

Krallığın iqtisadiyyatı onun Avropa İttifaqından çıxmasından daha çox fayda götürə bilər. Birləşmiş Krallığın Aİ büdcəsinə verdiyi xalis töhvə Brexit kampaniyasının əsas arqumentlərindən birinə çevrilmişdir. Avropa İttifaqı üzv dövlətlərdən birliyin büdcəsinə illik haqq ödəməyi tələb edir. Digər üzv dövlətlər kimi Birləşmiş Krallıq da Aİ büdcəsinə gömrük tarifləri, ƏDV faizləri, Ümumi Milli Gəlirin müəyyən hissəsi şəkilində ödəyir. Bu o deməkdir ki, Birləşmiş Krallıq nə qədər çox Ümumi Milli Gəlirə sahib olsa, o qədər çox Aİ büdcəsinə ödəniş etməlidir. Birləşmiş Krallıq yeganə ölkədir ki, Avropa İttifaqından daimi güzəştə (permanent rebate) malikdir. 1985-ci ildən bəri Aİ Birləşmiş Krallığın ödəniş məbləğindən həmin güzəştə çıxır. Birləşmiş Krallıq parlamenti tərəfindən yayınlanmış məlumata əsasən 2016-2017-ci ildə Birləşmiş Krallıq £16,9 milyard ödəmiş, Aİ £4,1 milyardı güzəşt olaraq qaytarmışdır. Əlavə olaraq Birləşmiş Krallıq £4,1 milyardı Aİ-dən maliyyə dəstəyi olaraq almışdır. Bu o deməkdir ki, 2016-2017-ci ildə Birləşmiş Krallığın Aİ büdcəsinə xalis töhvəsi £8,9 milyarddır. Brexit tərəfdarlarının arqumentinə əsasən Birləşmiş Krallıq Aİ büdcəsinə verdiyi xalis töhvəyə qənaət edərək onu əhali üçün xərcləyə bilərlər. [38]

- *Miqrant problemi:* Əsas səbəblərdən biri kimi Böyük Britaniyaya kütləvi miqrant axınları göstərilir. Brexit tərəfdarlarının arqumentinə əsasən immiqrasiya Birləşmiş Krallıqda həyatın keyfiyyətini aşağıya salır.

Aİ öz vətəndaşlarına digər üzv ölkələrdə azad şəkildə yaşamaq, səyahət etmək və işləmək hüququ verir. Birlikdən çıxma tərəfdarlarının fikrinə görə Aİ ölkələrdən Birləşmiş Krallığa olan immiqrasiya maaşları aşağı salır və vətəndaşlar üçün iş imkanlarını azaldır. 2015-ci il statistikasına əsasən Birləşmiş Krallıqda digər Aİ ölkələrindən gələn 3,3 milyon immiqrant yaşayır və onlar əhalinin 5,3%-i, əmək qabiliyyətinə malik olan insanların (16-64 yaşda) 6,3%-ini təşkil edir. Aİ ölkələrindən gələn miqrantlar Birləşmiş Krallıqda yaşayan miqrantların 35%-ini təşkil edir. Aİ ölkələrindən gələn miqrantların böyük hissəsini Polşa (29%), İrlandiya (12%), Portuqaliya (7%), Rumıniya (7%), Litva (6%) və İtaliya (6%) təşkil edir. [66]

Ölkəyə hər il gələn miqrant sayı 300 mini aşır. Hökumət bu sayı 100 minə endirmək istəyir. Aİ vətəndaşlarının ölkədə sərbəst hərəkəti, ölkə daxilində ucuz işçi qüvvəsinin artımı və işləmək məqsədilə digər Avropa ölkələrindən gələn insanların sayının azaldıla bilməməsi ayrılma tərəfdarlarının arqumentlərinin sayını çoxaldır.

- *Suverenliyin məhdudlaşdırılması:* Avropa İttifaqından ayrılma tərəfdarlarının ən çox istifadə etdiyi arqumentlərdən biri, hətta birincisi birlikdən asılılığı azaltma, beləcə dövlət suverenliyinin və müstəqilliyinin yenidən gücləndirilməsidir və Aİ-nin məhdudlaşdırıcı qanun və qərarlarından azad olmaqdır. [84] Onların fikrinə görə, Britaniyanın Aİ üzvlüyü onun suverenliyinə təhdiddir. Britaniya Avropa Birliyinə üzv olarkən imzaladığı 1972-ci il Avropa Birlikləri Aktına (European Communities Act) əsasən Birləşmiş Krallıq milli hüququnu Avropa Birliyi hüququna uyğunlaşdırmalıdır. [18] Yuxarıda anket nəticələrində də görüldüyü kimi, avroskeptiklər “Birləşmiş Krallıqla bağlı qərarlar Birləşmiş Krallıqda alınmalıdır” şüarı ilə hərəkət edirlər. [9] “Nəzarəti əlinə al” sloqanı Brexit kampaniyasının əsas sloqanlarından biri olmuşdur.

Bundan əlavə, Brexit tərəfdarları iddia edir ki, qanunvericilik təklifi ilə çıxış etmə hüququna malik Avropa Komissiyası xalq tərəfindən seçilməyən bürokratlarından ibarətdir və xalqı təmsil etmir. Brexit kampaniyasına liderlik edən London şəhərinin meri Boris Johnson bəyan etmişdir ki, Aİ üzvlüyü parlament suverenliyi ilə uyğunluq təşkil etmir. [18] Həmçinin, Birləşmiş Krallıqda milliyyətçilik Avropa inteqrasiyasına mane olur. Belə ki, Brexit ilə İngilis milliyyətçiliyi arasında bir əlaqə vardır. [35] Londondan başqa bütün ingilis regionları Brexit leyhinə səs vermişlər.[24] Özlərini Avropa kimliyinə aid edən Britaniyalılar birlikdə qalma tərəfdarıdır. [43]

Böyük Britaniyada Avropa İttifaqında üzvlüyü məsələsində əhali iki əks fikrə sahib olan avroskeptiklər və avrofillərə bölünmüşdür. Böyük Britaniyanın Aİ üzvlüyünə qarşı olan tərəflərdən avroskeptiklərə Nigel Farage (Birləşmiş Krallıq Müstəqillik Partiyası), ölkənin Avropa İttifaqında qalmasının vacibliyini

vurğulayan avrofillərə isə Nick Clegg (Liberal Demokrat Partiyası) rəhbərlik edirdi. [42] Brexiti dair tərəflərin arqumentləri aşağıdakı cədvəldə ətraflı verilmişdir: (Cədvəl 2.1)

Cədvəl 2.1.

Avroskeptiklər və Avrofillərin arqumentləri

Avroskeptiklər	Avrofillər
Aİ üzvü qalaraq miqrasiyanı nəzarət altına almaq imkansızdır. Miqrasiya səbəb olduğu aşağı əməkhaqqı səbəbilə ingilislərin işgücünə mənfi təsir göstərir. Miqrantlara məhdudiyətlərin tətbiq olunması əməkhaqqını artırır.	Miqrantlar vergi ödəyir. Kameronun Aİ ilə yeni razılaşması sosial yardımları onsuzda məhdudlaşdırır. Miqrantlar iqtisadiyyatın inkişafını gücləndirir. [71]
Aİ məhkəmələri cinayətkarların ölkədən xaric edilməsini çətinləşdirir. Terrorla mübarizədə ABŞ-la əməkdaşlıq edilə bilər. Aİ üzvlüyü mütləq deyildir.	Avropol (Europol) üzvlüyü Böyük Britaniyaya terrorla sərhədlərdən kənarında belə mübarizə aparmaq imkanı verir. [84]
Böyük Britaniyada qüvvədə olan qanunların çoxu Brüsseldə qəbul olunur. Suverenlik haqqının geri almağın yolu Aİ-dən ayrılmaqdır. İngilis şirkətləri Aİ-nin qayda-qanun yükündən qurtulmalıdır.	Böyük Britaniya qanunlarının çox az bir hissəsi Aİ tərəfindən qəbul olunub. Kameronun yeni razılaşması milli parlamentə tənzimləmələri qəbul etməmə hüququ verir. Ölkənin bir çox vacib məsələdə veto hüququ var.
Aİ ilə ticarət Brexit olsa belə davam edəcəkdir, çünki ixrac-idxal əlaqələri güclüdür. Böyük Britaniya 3-cü ölkələrlə öz ticarət anlaşmalarını müzakirə edə bilməlidir.	Brexit iqtisadi bir şoka və iqtisadi inkişafın zəifləməsinə səbəb olacaq. Böyük Britaniya ixracatda Aİ-yə birliyin ona bağlı olduğundan daha çox asılıdır. Ölkə vahid bazarda qalmaq istəyirdə Aİ-dən çıxsa belə onun qanunlarına əməl etməlidir.
Aİ-dən ayrılma halında birlik büdcəsinə gedən milyardlarla funt sterlinq başqa istiqamətlər üçün istifadə oluna bilər.	Brexit olsa belə vahid bazara daxil olmaq üçün Aİ büdcəsinə töhvə vermək gərəklidir. [42]
Böyük Britaniya qaz idxalının böyük bir hissəsini Norveçdən etdiyi üçün rus qazından asılılığı yoxdur.	Aİ-dən ayrılmaq enerji xərclərini 500 milyon funt sterlinq artıracaqdır. Aİ-nin bir parçası olmaq ölkənin enerji təhlükəsizliyini artırır.
Müdafiə sahəsində Böyük Britaniya dünya səhnəsində daha çox təsirə malikdir.	Brexit müdafiə sahəsində Böyük Britaniyanın global səviyyədəki təsirini azaldacaqdır. [71]

Beləliklə, avroskeptiklər Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxmasının onun inkişafına gətirəcəyini düşünsələr də, avrofillər əksinə olaraq Brexitin siyasi və iqtisadi böhran yaradacağı qənaətindədirlər.

Brexitin gözləniləndən daha böyük təsirləri ola bilər. Bu təsirləri iqtisadi və siyasi olaraq qruplaşdırmaq olar:

İqtisadi təsirlər: Referendum nəticələrinin açıqlanması ilə funt sterlinq dəyər itirərək dollar qarşısında 1985-ci ildən bu yana ən aşağı səviyyəsinə çatmışdır. [72] Sterlinq qısa bir vaxtda dollar qarşısında 10%, avro qarşısında 7% dəyər itirmişdir. İnvestorlar ABŞ birjasına meyl etməyə başladılar. Beynəlxalq Valyuta Fondunun verdiyi açıqlamada ölkənin inkişaf dərəcəsinin və milli gəlirinin azala biləcəyini bildirdi. Kredit dəyərləndirmə qurumlarının verdiyi məlumata görə ölkənin kredit dəyərləndirmə notu aşağı düşmüşdür.

Siyasi təsirlər: Brexitin ilk siyasi təsiri ölkənin baş naziri David Kameronun istefa etməsi oldu. Şotlandiyanın baş naziri Nicola Sturgeonun referendum nəticələrinin açıqlanmasından sonra verdiyi açıqlamaya görə, ölkəsinin Aİ-də qalmaq istəməsinə baxmayaraq ümumi nəticələrə görə birlikdən kənar qalmaları qəbul ediləməzdir. Bu səbəbdən 2014-cü ildə keçirilən və o dövəndə müstəqilliyin qəbul olunmadığı referendumun yenidən keçirilməsi təsadüfi deyil. Eyni təsirlər Şimali İrlandiyada da görülür. Şimali İrlandiyanın İrlandiya ilə birləşməsi eşidilən təsirlər sırasındadır. Əsas təsirlərdən biri Brexitin “domino effekti” yaradacağıdır. Referendum nəticələri Fransa, Almaniya və Hollandiya kimi ölkələrin sağ siyasi hərəkatlarında müsbət qarşılanmış və bu istiqamətdə bir referendumun öz ölkələrində də keçirilməsinə ehtiyac olduğu bildirilmişdir. Xüsusilə Fransada Le Pen liderliyindəki Milli Cəbhə ilə Hollandiyada Gert Vilders liderliyindəki Azadlıq Partiyası bu cür referendumun keçirilməsinin əsas dəstəkçiləri sırasındadırlar. [73]

Beləliklə, aydın olur ki, Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxması prosesi istər onun hüquqi tənzimlənməsi baxımdan, istərsə də bu prosesin milli, regional və qlobal təsirləri baxımdan çətin keçəcəkdir.

2.1.2 Brexit referendumu və nəticələri

Brexit referendumu Böyük Britaniya tarixindəki üçüncü, Avropa İttifaqı üzvlüyü mövzusunda isə ikinci referendum olmuşdur. Böyük Britaniyanın Aİ üzvlüyü ölkənin 1973-cü ildə birliyə qoşulduğu dövrdən bəri mübahisə mövzusu

olmuşdur. Bu məsələdəki ilk referendum 1975-ci ildə keçirilmişdir. [65] Seçicilərin 67%-i üzvlüyün davam etməsi leyhinə səs verdi. Ancaq o zamandan bu günə kimi Avropa İttifaqının strukturu böyük ölçüdə dəyişmişdir.

Avropa İttifaqı tarixində böyük hadisə sayılan Brexit referendum 23 iyun 2016-cı ildə keçirilmişdir. Referendum bülletenində xalqa sual “Birləşmiş Krallıq Avropa İttifaqından ayrılınsın? Bəli və ya Xeyr” şəkilində qoyulmuşdur. Birləşmiş Krallığın Seçki Komissiyası tərəfindən açıqlanan nəticələrə görə seçicilərin 51,9%-ı Avropa İttifaqından çıxması leyhinə səs vermişlər. Referendumda iştirak 72,2% oldu. Birləşmiş Krallığın regionlarında referendum nəticələri fərqli oldu. London, Şotlandiya və Şimali İrlandiya Avropa İttifaqında qalmağa qərar verdilər. Ancaq ölkənin digər bütün regionların (Şərqi Midland, Şərq, Şimal Şərq, Şimal Qərb, Cənub Şərq, Cənub Qərb&Gibraltar, Uels, Qərbi Midland, Yorkshire&Humber) ümumi nəticələri Brexit leyhinə idi. [24]

Nəticələrin Brexit leyhə çıxması ehtimalı çoxları tərəfindən gözlənilmirdi. Keçirilən anketlərdə Aİ tərəfdarları ilə birlikdən çıxma tərəfdarları arasında çox az fərq olduğu bildirilmişdir. Ən məşhur 3 firmanın anket nəticələrində bunu görmək olar. Birinci olaraq, YouGov şirkətinin 29 mart-4 aprel 2016-cı il apardığı anketə görə Aİ-də qalma tərəfdarları 39%, çıxma tərəfdarları 38%, qəraratsızların sayı isə 18% idi. İkincisi, ICM şirkətinin 1-3 aprel 2016-cı il tarixlərində apardığı anket nəticələrinə görə Aİ-də qalma tərəfdarları 44%, çıxma tərəfdarları 43%, qəraratsızların sayı isə 13% idi. Son olaraq, BMG Research şirkətinin 24-29 mart 2016-cı il tarixlərində apardığı anket nəticələrinə görə Aİ-də qalma tərəfdarları 41%, çıxma tərəfdarları 45%, qəraratsızların sayı isə 14% idi. [85] Hər üç anketdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, o dövrdə insanlar arasında qəraratsızların sayı çoxdur və referendumun nəticələri həmin insanların yekun qərarlarından asılı idi. Nəticədə kiçik fərqlə Brexit tərəfdarları qalib gəldi.

Əsas diqqətçəkən məqam isə səslərin bölgələr üzrə bölünməsidir. Brexit leyhinə səs verənlərin böyük qismi cənub bölgələrdəndir. [80] Ölkənin şimalında yerləşən Şotlandiya və Şimali İrlandiya Aİ-də qalmaq leyhinə, İngiltərə və Uelts isə

birlikdən çıxmaq yönündə səs verdilər. Nəticənin açıqlanmasından 1 gün sonra Şimali İrlandiya Sinn Fein Partiyası bütöv İrlandiya üçün referendum keçirilməsinə ehtiyac olduğunu açıqladı. Nəticələrə görə Şimali İrlandiya xalqının 55,8%-i, Şotlandiya xalqının 62%-i Aİ-yə “bəli”, Şimali İrlandiya xalqının 44,2%-i, Şotlandiya xalqının 38% isə “xeyr” dedi. Şotlandiyada 2014-cü ildə Birləşmiş Krallığın tərkibindən çıxaraq müstəqil olmaq məqsədilə keçirilən referendumda səsverənlərin 55,3%-i məhz Aİ-nin tərkibindən çıxmaq istəmədikləri üçün müstəqillik əleyhinə səs vermişdilər. [50] Şimali İrlandiya Sinn Fein Partiyası Britaniyanın Aİ-dən çıxması halında bu ölkənin Şimali İrlandiya xalqının maraqlarını təmsil etmə haqqında məhrum olacağını bildirmişdir. Şotlandiyanın baş naziri Şotlandiya Milli Partiyasının lideri Nicola Sturgeon da “Şotlandiya Aİ-də qalmaq yönündə güclü qərar verdi. Xalqımız öz gələcəyini Aİ-də görür” şəkilində açıqlama etdi.

Digər tərəfdən Brexit-ə dair referendumda maraqlı məqamlar diqqəti cəlb etmişdir:

- YouGov şirkətinin keçirdiyi anketə görə gənclərin 75%-i Aİ-də qalmaq tərəfdarıdır. [25]
- Paytaxt London ölkədə digər bölgələrə nisbətən daha çox miqrant qəbul etməsinə baxmayaraq sakinlərin 60%-i Aİ-də qalmaq lehinə səs vermişlər. [26]
- Əhali arasında tipik avrofillər 18-29 yaşlı qadınlar, universitet məzunları, yüksək sosial sinfə sahib, Şotlandiya sakinləri, Yaşıl Partiya dəstəkçiləridir. Avroskeptiklər isə 65 yaşdan böyük kişilər, təhsilsiz və ya aşağı təhsilli insanlar, fiziki işçi qüvvəsi, Şərqi Anglia sakinləri, Birləşmiş Krallıq Müstəqillik Partiyası dəstəkçilərindən ibarətdir. [27]

Ümumilikdə, Brexit referendumu gözlənilən nəticələri verməmişdir. Həmçinin, bu referendum Böyük Britaniyada keçiriləcək növbəti referendumların xəbərçisidir.

2.2 Brexit prosesi

2.2.1 *Brexit-in hüquqi tənzimlənməsi*

Müstəqil bir Aİ üzvünün birlikdən ayrılmasına dair mövcud təcrübə yoxdur. Ancaq belə bir təcrübə var ki, Aİ-yə üzv ölkələrin 3 ərazisi birlikdən ayrılıb. Bunlar Əl-Cəzair (1962-ci ildə Fransadan ayrılıb müstəqil oldu), Aİ-nin dənizaşırı bölgələri olan Qrenlandiya (1985) və Saint Bartelemi (2012) bölgələridir. [85]

Hüquqi baxımdan isə, 1 dekabr 2009-cu ildə qüvvəyə minən Lissabon müqaviləsinin 49-cu maddəsi ilə üzv ölkələrin öz istəyinə görə Avropa İttifaqından ayrılması imkanı gətirilmişdir. Avropa İttifaqı müqaviləsinin 50-ci maddəsində bu hüquq belə yazılmışdır:

1. Hər bir üzv dövlət öz konstitusiyaya qanunlarına uyğun olaraq Avropa İttifaqından çıxmaq qərarı verə bilər.
2. Birliyi tərk etmək qərarı alan üzv dövlət, istəyini Avropa İttifaqı Şurasına bildirir. Birlik, həmin dövlətlə Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən müəyyənləşdirilən prinsiplər altında bu dövlətin birlik ilə gələcək əlaqələrinin çərçivəsini diqqətə alaraq birlikdən çıxmaqla bağlı qaydaları müəyyənləşdirən bir müqavilə müzakirəsi aparır və həmin müqavilə imzalanır. Bu müqavilə Avropa İttifaqının Mexanizmləri haqqında müqavilənin 218-ci maddəsinin 3-cü bəndinə uyğun olaraq müzakirə edilir. Müqavilə, birlik adına Avropa Parlamentinin razılığını aldıqdan sonra Şura tərəfindən qəbul edilir.
3. Müqavilələrin qeyd olunan dövlətə tətbiq olunması və dövlətin Aİ-ni tərk etməsi birliyi tərk etmə haqqında müqavilənin qüvvəyə girdiyi tarixdə, bunun reallaşmaması halında isə Avropa İttifaqı Şurasında səs çoxluğu ilə müddəti uzadılmadığı təqdirdə 2-ci bənddə bildirilən bəyanatdan sonra iki il sonra sona çatar. [57]

Müqavilə maddələrinə görə, Brexit prosesi referendum nəticələrinin Aİ Şurasına rəsmi olaraq təqdim etdikdə başlayır. Aİ-ni tərk etmək haqqında bəyanatın ardından, Böyük Britaniya ilə Aİ arasında bütün sahələri əhatə edən müzakirə mərhələsi başlayır. Müzakirələrin müddəti uzadılmazsa proses 2 il davam edir. Yekun müqavilənin bağlanması ilə proses başa çatır. [74] Ancaq müqavilə qüvvəyə minənə qədər Böyük Britaniya Aİ üzvü olaraq qalacaqdır. İngiltərə baş naziri Tereza Mayın 2 noyabr 2016-cı il tarixində verdiyi bəyanata görə Brexit prosesinə rəsmi olaraq 2017-ci ilin mart ayında başlanılacaqdı. [75] Belə görünür ki, danışıqlar uzanmazsa, Böyük Britaniya 2019-cu ilin mart ayında birlikdən çıxacaqdır.

29 mart 2017-ci il tarixində Birləşmiş Krallıq Avropa İttifaqı Şurasını Avropa İttifaqı Müqaviləsinin 50-ci maddəsinə əsasən birlikdən çıxmaq istədiyini bildirdi. 29 aprel 2017-ci il tarixində Aİ-nin 28 üzv dövlət başçılarından ibarət olan Avropa İttifaqı Şurası tərəfindən danışıqların çərçivəsini müəyyənləşdirən və Aİ-nin ümumi mövqeyini və prinsiplərini əks etdirən siyasi təlimat hazırlandı. Dövlət başçıların qərarına əsasən Avropa İttifaqı Şurası Brexit danışıqlarında əsas siyasi nəzarəti əlində saxlamalı və Avropa Komissiyası danışıqları aparmalıdır.

Avropa İttifaqı danışıqlarda 27 üzv ölkə ilə birlikdə baş vasitəçi Mişel Barniyer tərəfindən təmsil olunur. Mişel Barniyer Avropa Komissiyası tərəfindən təyin olunub. Onun xüsusi komandası Avropa Komissiyasında danışıqlarla bağlı bütün strateji, hüquqi və maliyyə məsələləri koordinasiya edir. [12] Danışıqlar müddətində baş vasitəçi mütəmadi olaraq Aİ Şurasına hesabat verir və Avropa Parlamentini müntəzəm olaraq məlumatlandırır. [13]

Avropa Parlamentinin danışıqlarda sona qədər rəsmi rolu yoxdur. Ancaq sonda yekun müqavilənin qəbulunda həlledici mövqeyə sahib olacaq. Onun razılığı olmadan müqavilənin qəbul olunması mümkün deyil. Belçikanın sabiq baş naziri Guy Verhofstadt, parlamentdə liberal siyasi qrupun üzvü, Avropa Parlamenti tərəfindən “Brexitə məsul şəxs” təyin edilmişdir. Onun vəzifəsi Brexit ilə bağlı bütün məsələlərdə Avropa Parlamentini qeyri-rəsmi olaraq təmsil etməkdir.

Birləşmiş Krallıq danışıqlara rəhbərlik etməsi üçün yeni bir departament (Department for Exiting the EU) yaratmışdır. Danışıqlara vasitəçi David Davis rəhbərlik edir.

29 mart 2017-ci il tarixində Birləşmiş Krallıq rəsmi olaraq Avropa İttifaqı Şurasına müraciət edərək birlikdən çıxmaq istədiyini bildirdi. 2 il müddətində Avropa İttifaqı və Birləşmiş Krallıq danışıqlar aparmalı və danışıqları müqavilə ilə yekunlaşdırmalıdırlar. Əgər bu müddətdə tərəflər razılığa gələ bilməzsə Birləşmiş Krallıq avtomatik olaraq birlikdən kənarlaşdırılacaq. 2 illik müddət 27 dövlət başçısının yekdil razılıqlarına əsasən uzadıla bilər.

Avropa Parlamenti tərəfindən müqaviləyə razılıq verildiyi təqdirdə Aİ Şurası səsvermə (super-qualified majority vote) keçirəcək. Aİ Müqaviləsinə əsasən (Article 238(3)b) müqavilə ən azı iştirakçı ölkələrin 72%-i tərəfindən, bu ölkələrdəki əhəlinin 65%-i tərəfindən təsdiq olunmalıdır. Bu o deməkdir ki, əhəlisi ümumilikdə təxminən 280 milyon olan üzv dövlətlərdən ən azı 20-si müqaviləni təsdiqləməlidir.

Bir tərəfdən müqavilənin təsdiqlənməsi prosesi risk daşıyır. Belə ki, üzv ölkələr müqavilənin milli səviyyədə ratifikasiyasını tələb edə bilər. Bu çoxluğun müqavilənin toxunduğu məsələlərin Aİ səlahiyyətində deyil, milli dövlətlərin səlahiyyətində olduğu qərarına gəlməsi ilə baş verə bilər və bu prosesi çox uzadar.

Birləşmiş Krallıq da müqaviləni ratifikasiya etməlidir. Konstitusional İslahatlar və İslahatlar Aktı (2010) əsasında:

- Nazirlər hər iki parlament evinin 21 günlük iclasından və ratifikasiyadan əvvəl müqavilə ilə tanış olmalıdırlar.
- Bu periodda hər iki parlament evi müqavilənin ratifikasiya olunmaması üçün qətnamə qəbul edə bilərlər. Belə bir hal baş verməzsə hökumət müqaviləni ratifikasiya edə bilər.

- Əgər İcmalar Palatası və ya Lordlar palatası ratifikasiyanın əleyhinə səs verərlərsə hökumət onu dərhal ratifikasiya edə bilməz, ancaq ratifikasiyaya davam etməsinin səbəblərini bildirən bəyanat verməlidir.
- Əgər İcmalar Palatası ratifikasiyanın əleyhinə səs verərsə, bu ratifikasiyadan öncə 21 günlük iclasın çağırılması deməkdir. Əgər iclasın nəticəsində yenidən ratifikasiyanın əleyhinə səs verərsə ratifikasiya əngəllənir.
- Əgər Lordlar Palatası ratifikasiyanın əleyhinə səs verərsə, ancaq İcmalar Palatası ratifikasiyanın leyhinə olarsa hökumət parlament müqavilənin ratifikasiya olunmama səbəbini açıqlamadan öncə bəyanat verməlidir. Bu 21 günlük iclasa səbəb olmur. Əgər yenə də Lordlar Palatası ratifikasiyanın əleyhinə olarsa o ratifikasiyanı əngəlləmək gücünü özündə saxlayır.

Brexit prosesi müddətində rəsmi ayrılmağa qədər Birləşmiş Krallıq bütün hüquqları və öhdəlikləri ilə birlikdə Aİ-nin üzvü olmağa davam edir. Ancaq o Aİ Şurasının Brexit ilə bağlı müzakirələrində və qərarvericilik prosesində iştirak edə bilmir. Bundan başqa Birləşmiş Krallıq nümayəndələri Aİ Şurasının müntəzəm olaraq Aİ qanunvericilik aktlarının qəbulu da daxil olmaqla institusional görüşlərində iştirak edir.

Tərəflər arasında rəsmi danışıqlar 19 iyun 2017-ci il tarixində başladı. Baş vasitəçilər Mişel Barniyer və David Davis dörd həftədən bir rəsmi sessiyalarda görüşürlər. [3]

8 dekabr 2017-ci il tarixində Brexit danışıqlarının indiyə qədər olan nəticələrini ictimaiyyətə çatdırmaq üçün tərəflər birgə hesabat yayımladılar. Tərəflər arasında müzakirə olunan məsələlər aşağıdakı əsas başlıqlara bölünmüşdür:

- *Vətəndaşların hüquqları* – İki tərəf arasında ən aktual məsələ məhz Birləşmiş Krallıqda yaşayan Aİ vətəndaşları və Aİ ölkələrində yaşayan Birləşmiş Krallıq vətəndaşlarının hüquqları və gələcəyidir. Vətəndaşların hüquqları ilə əlaqədar Sazişin ümumi məqsədi Aİ və Böyük Britaniya vətəndaşları üçün qarşılıqlı

müdafiə təmin etmək və həmin vətəndaşların müəyyən müddətə azad hərəkət hüququndan istifadəyə davam etməsi də daxil olmaqla keçmiş həyat seçimlərinə əsaslanan hüquqları qorumaqdır. 28 fevral 2018-ci ildə təqdim olunan müqavilə layihəsində Birləşmiş Krallıqda yaşayan Aİ vətəndaşları və Aİ ölkələrində yaşayan Birləşmiş Krallıq vətəndaşlarının həmin ölkələrdə yaşamağa davam edə biləcəyi, həmçinin, istədikləri vaxt ölkəni tərk etmək və öz ölkəsinə qayıtmaq hüquqları olduğu öz əksini tapmışdır.

- *İrlandiya və Şimali İrlandiya* - Birləşmiş Krallığın Avropa İttifaqından çıxması İrlandiya və Şimali İrlandiya arasında olan əlaqələr baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mütəxəssislərin sözlərinə görə Brexit nəticəsində İrlandiya və Şimali İrlandiya arasında azad hərəkət və ticarət əlaqələri pozularsa tərəflər arasında illər əvvəl baş vermiş münaqişə yenidən alovlanı bilər. Hesabatda Birləşmiş Krallıq İrlandiya və Şimali İrlandiya əməkdaşlığının qorunub saxlanılmasına təminat verir. Hər iki tərəf Şimal və Cənub arasında AB daxili bazarının və Gömrük İttifaqının qorunması və nəzarət edilməsi üçün xüsusi tənzimləmə mexanizmlər yaradacaqdır. Təqdim olunan müqavilə layihəsində indiyə qədər bununla bağlı bir müddəə öz əksini tapmayıb. [36]
- *Maliyyə nizamlaması* – Brexit danışıqlarında ən çox danışılan məsələlərdən biri məhz Birləşmiş Krallıq Aİ qarşısında büdcə öhdəlikləridir. Təqdim olunan müqavilə layihəsində Birləşmiş Krallığın 31 dekabr 2020-ci il tarixinə kimi Aİ qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirəcəyi qeyd olunub. [29] Sənəddə həmin miqdarın nə qədər olacağı barədə bir məlumat olmasa da mütəxəssislər bu məbləğin 60 milyard avroya qədər ola biləcəyini bildirirlər. [14]

Mişel Barniyer 19 mart 2018-ci il tarixində mətbuata verdiyi açıqlamada iki tərəf arasında bağlanacaq müqavilənin maddələri üzərində hələ də maddələrin davam etdiyini bildirmişdir. Onun sözlərinə görə, indiki vəziyyətdə həmin maddələri belə qruplaşdırmaq olar:

1. Hər iki vasitəçinin rəsmi razılıq verdiyi maddələr;

2. Siyasi razılığın verildiyi, ancaq gələcək günlərdə aydınlaşdırmalar tələb edən maddələr;
3. Avropa İttifaqı tərəfindən təklif olunan və tərəflər arasında narazılıq yaradan maddələr. [46]

Beləliklə, Brexit danışıqları hüquqi bazaya uyğun davam etməkdədir. Yekun müqavilə isə 2018-ci ilin oktyabr ayına kimi davam edəcək danışıqlar nəticəsində yenilənəcək və təsdiq olunması üçün Aİ Şurasına təqdim olunacaqdır.

2.2.2 *Brexit sonrası əməkdaşlıq modelləri*

Böyük Britaniyanın Aİ-dən çıxmasının hüquqi tənzimlənməsindən başqa gələcək əlaqələrin, xüsusi ilə ticarət əlaqələrinin forması da maraq doğurur. Mövcud vəziyyətdə Böyük Britaniya Avropada Sərbəst Ticarət Zonası, İqtisadi Zona və Gömrük Birliyi içərisində yerləşir. Bu vəziyyətdə ortaq valyutadan istifadə etməyərək və Aİ qaydalarına az tabe olaraq birliyin ölkəyə verdiyi xüsusi güzəştlərdən yararlanı bilər. [74] Əlaqələrdə ehtimal olunan əsas uyğun modellər aşağıdakılardır:

- *Norveç Modeli*: Avropa İttifaqına üzv olmadan Avropa İqtisadi Zonası müqaviləsi ilə münasibətlərin tənzimlənməsi nəzərdə tutulur. Böyük Britaniya ümumi bazarda öz mövqeyini qoruyaraq ticarət əlaqələrini davam etdirərkən Aİ-dən asılı olmadan digər ticarət müqavilələri imzalaya bilər. Bu modeldə Böyük Britaniya yenə də Aİ büdcəsinə haqq verməyə davam edəcək. Bu model Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqı ilə olan problemlərinə uyğun gəlməsə də ehtimal olunan modellər sırasındadır. Bu model qısaca aşağıdakıları nəzərdə tutur:
 - Mal, xidmət, kapital və insanların azad hərəkətinə icazə verilir
 - Əhəmiyyətli maliyyə töhfələri mütləqdir
 - Aİ daxili bazar qaydalarının tətbiqi şərtidir
 - Üçüncü ölkələrlə sərbəst müqavilə bağlamaq hüququ mövcuddur.

- *İsveçrə Modeli:* Böyük Britaniya Aİ-yə və Avropa İqtisadi Zonasına daxil olmadan Aİ ilə ikitərəfli müqavilələrlə münasibətlər qura bilər. Aİ-dən asılı olmadan başqa ölkələrlə ticarət müqavilələri imzalaya bilər. Qeyd edək ki, İsveçrə 17 müqavilə və 120 ikitərəfli müqavilə ilə Aİ ilə əlaqələrini həyata keçirməkdədir. Cari vəziyyətin formalaşması üçün 25 il lazım olmuşdur. Bu modeldə də Böyük Britaniya Norveç modelindəki kimi olmasa da Aİ proqramlarına iştirak haqqı ödəməlidir. Xidmət ticarətinə dair müqaviləsi olmadığı üçün sadəcə mal ticarətindən yararlanma bilər və ikili müqavilələrdə Aİ qaydalarında əməl etməli olduğu halda qərarvericilikdə söz haqqı olmayacaq. Böyük Britaniyanın yalnız onun maraqlarına uyğun olan sahələrdə əməkdaşlıq etməsini nəzərdə tutan bu model Avropa İttifaqına maraqlı gəlməyə bilər. Bu model qısaca aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- Mallar üçün tarif maneələri yoxdur
- Xidmətlərə daha çox çıxış mümkündür
- Maliyyə töhfələri mütləqdir
- İnsanların azad hərəkətinə icazə verilir
- Üçüncü ölkələrlə sərbəst müqavilə bağlamaq hüququ mövcuddur

- *Ümumdünya Ticarət Təşkilatı:* Böyük Britaniya Aİ-dən asılı olmadan ticarət əlaqələri qura bilər. Aİ-nin iqtisadi siyasəti və tənzimləmələrinə uyğun olmağa ehtiyac yoxdur. Aİ büdcəsinə haqq vermir. Ancaq bu modeldə Aİ ərazisində insanların sərbəst hərəkətinə icazə yoxdur, Aİ bazarlarına daxil olmaq haqqı yoxdur, Aİ-yə ixrac olunan məhsulların Aİ məhsul standartlarına uyğun olması məcburidir. Qeyri-üzv dövlətlərlə Aİ arasındakı münasibətlərdə məhdudiyyətlər mövcuddur.

Bu model qısaca aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- Digər ÜTT üzvləri arasında olduğu kimi malların ticarəti
- Xidmətlərə daha çox çıxış mümkündür
- Maliyyə töhfələrinə ehtiyac duyulmur
- İnsanların azad hərəkətinə icazə verilmir

- Üçüncü ölkələrlə sərbəst müqavilə bağlamaq hüququ mövcuddur. [60]

Əslində Brexit tərəfdarları bu modeli üstün hesab edirlər ancaq bunun ölkə iqtisadiyyatına ağır təsirləri ola bilər. [71]

Göründüyü kimi, münasibətləri tənzimləyən modellərin hər birinin hər iki tərəf üçün müsbət və mənfi cəhətləri mövcuddur. Brexit sonrası Avropa İttifaqı ilə Böyük Britaniya arasındakı münasibətlərin qeyd olunan modellərdən birinə əsaslanacağı ehtimal olursa da, bu münasibətlər təcrübədə görülməmiş yeni bir modelə də tənzimləyə bilər.

III Fəsil. Dövlətlər və Brexit

3.1 Dünyadan Brexit-ə reaksiyalar

3.1.1 Avropa İttifaqı və Brexit

Aİ institutlarının rəsmiləri referendumdan öncə də, sonra da Brexit qarşısında narahatlıqlarını açıq şəkildə bildirirdilər. Ancaq Brexit Avropanın radikal sağçıları tərəfindən sevinclə qarşılandı. [71] Aİ Şurasının sədri Donald Tusk, Aİ Komissiyası sədri Jean-Claude Juncker, Avropa Parlamenti sədri Martin Schulz və Aİ Dönəm sədri Hollandiya baş naziri Mark Rutte referendumdan sonra nəticələrin müzakirəsi üçün görüşdülər. Açıqlamalarda kədərləndiklərini ancaq Böyük Britaniyanın qərarına hörmət etdiklərini bildirərək “Bu proses çətin olsa da, indi Birləşmiş Krallıq hökumətinin xalqın bu qərarını yerinə yetirməsini gözləyirik. Hər hansı gecikmə lazımsız şəkildə qeyri-müəyyənliyi artırır. Biz ümid edirik ki, Birləşmiş Krallıq gələcəkdə də Avropa İttifaqının yaxın tərəfdaşı olmaqda davam edəcək” açıqlamasını verdilər.

Avropa Parlamenti sədri Martin Schulz referendum nəticəsini “Birləşmiş Krallıq xalqının ayrılma qərarından dolayı böyük kədər hissi keçiririk. Ancaq bu xalqın Aİ-dən çıxılması yönündəki müstəqil bir iradə ilə bəyanıdır” kimi dəyərləndirdi. Həmçinin, o Brexitin baş verəcəyi təqdirdə Böyük Britaniyaya 3-cü ölkə kimi davranılacağını qeyd etdi. [68]

Bundan başqa Aİ Şurası sədri Donald Tusk Brexit qərarının ardından 27 üzv ölkənin liderlərinin Aİ-də birliyi qorumağa qərarlı olduğunu və Aİ-nin belə bir qərara hazırlıqlı olduğunu söylədi. Etdiyi açıqlamada diqqət çəkən ifadə “Öldürməyən şey sizi gücləndirir” idi. [76]

29 mart 2017-ci ildə Baş nazir Theresa May Birləşmiş Krallığın Avropa İttifaqından çıxması barədə rəsmi məktubla müraciət etdi. Həmin tarixdə mətbuat konfransında çıxış edən Aİ Şurasının prezidenti Donald Tusk “bugünün xoşbəxt bir gün olduğunu deyib rol oynamaq üçün bir səbəb yoxdur” bildirdi. “Biz indidən sizin

üçün darıxırıq” deyə əlavə etdi. Həmçinin, o çıxışında Brexiddə pozitiv bir məqamın olduğunu, 27 dövlətin hələ də Avropa İttifaqında daha qəti və həmrəy olaraq qaldığını bildirmişdi.

Həmin tarixdə Avropa Parlamentinin prezidenti Antonio Tajani sosial şəbəkədəki hesabında paylaşmışdı:

“Bugün yaxşı gün deyil. Brexit Birliyin tarixində yeni bir fəsil yaradır, ancaq biz hazırıq, biz davam edəcəyik və ümidvarıq ki, Birləşmiş Krallıq bizim yaxın tərəfdaşımız olaraq qalacaq”.

Maltada səfərdə olan Avropa Komissiyasının prezidenti Jean-Claude Juncker həmin günü “kədər günü” adlandırdı. [28]

3.1.2 Avropa İttifaqı üzvləri və Brexit

Brexitə qarşı Aİ-nin üzv dövlətlərinin mövqeyinə gəldikdə, aydındır ki, bütün dövlətlər bu hadisəyə müxtəlif səbəblərdən müsbət yanaşmışlar.

Birincisi, Brexit domino effekti ilə digər üzv dövlətlərə də keçərək Fransanın, Niderlandın və digər ölkələrin birlikdən çıxmasına dair səslerin qalxmasına zəmin yarada bilər və yaratdığı da müşahidə olunur. Belə ki, Fransanın 2017-ci ildə keçirilən prezident seçkilərində uğurlu namizəd hesab olunan Le Pen, həmçinin, 2017-ci ildə Niderlandda keçirilən parlament seçkilərində 2-ci yeri tutan Azadlıq Naminə Partiyasının (The Party for Freedom) lideri Geert Vilders ölkələrinin Avropa İttifaqından çıxması üçün referendum keçirilməsinin tərəfdarıdır.

İkincisi, ayrılma prosesi üzv ölkələrin iqtisadiyyatına, daha dəqiq desək, Böyük Britaniya ilə ticarətinə mənfi təsir göstərəcək. Bir digər maraqlı məqam Brexiddən daha çox hansı ölkələrin təsirlənəcəyidir. Dünya İqtisadi Forumunun mövzu ilə əlaqəli analizində iqtisadi baxımdan ən çox təsirlənəcək ölkənin Almaniya olacağı bildirilmişdir. [76] Bunun əsas səbəbi kimi isə Böyük Britaniyanın 2016-cı ilin üzrə ticarət tərəfdaşlarının statistikasına görə ABŞ-dan sonra 2-ci tərəfdaşın Almaniyanın olması göstərilir. Bu məqamda Böyük Britaniyanın ikinci ticarət tərəfdaşı Niderland

ilə üçüncü ticarət tərəfdaşı Fransanın Brexiddən daha çox mənfəət təsirlənəcəyini təxmin etmək olar. [63]

Brexit qərarına Almaniyanın baş naziri Angela Merkel “Böyük Britaniyanın Aİ-dən ayrılma qərarını böyük kədərlə qarşılayırıq, ancaq mətanətli olmalıyıq” kimi şərh verdi. *“Sadəcə Böyük Britaniyanın deyil, başqa ölkələrin də Aİ layihəsinə inamının sorgulandığını görürük. Bu problemlər qarşısında lazımı addımları atmalıyıq. Avropa İttifaqı fikrinin eyni zamanda Avropada sülh anlayışı ilə ekvivalent olduğunu unutmamalıyıq”*.

Brexit Avropa İttifaqının dominant güclərindən olan Fransanı da dilemma qarşısında qoydu. Fransa həm Avropa İttifaqının zəifləyəcəyi qorxusu ilə Böyük Britaniyanın birlikdən çıxmasını istəmir və Almaniyanın birlikdəki tək güc olacağından narahatlıq keçirir, həm də Brexit nəticəsində Aİ-nin maliyyə mərkəzinin Parisə keçməsi ehtimalı ilə qazanacağı maliyyə imkanlarını düşünür. Fransanın sabiq prezidenti F.Olland dəfələrcə Böyük Britaniyanın Aİ-də qalmasının vacibliyini vurğuladı:

“Böyük Britaniya Avropa İttifaqında qalmalıdır. Bizim istəyimiz bu yöndədir. Eyni zamanda Aİ-nin inkişaf etməsinə ehtiyac var. Heç bir ölkənin veto haqqı olmamalıdır. Heç bir ölkə ortaq vəzifələrdən kənar qalmamalıdır”. [77]

Referendum nəticələrinin elan edilməsindən sonra F.Olland öz çıxışında demişdir:

“Birləşmiş Krallıq və Avropa üçün bu qərardan dolayı dərin təəssüf hissi keçirirəm, amma seçim onlarındır və buna hörmət etməliyik. Bu Britaniya üçün ağır olacaq amma bütün ayrılıqlarda olduğu kimi, bu geridə qalana da acı verəcəkdir”. [15]

Qeyd olunan ölkələrdən başqa İtaliya, İspaniya, Avstriya, Bolqarıstan, Sloveniya, Xorvatiya, Latviya, Litva və digər Aİ üzvləri referendumun ardından sanki razılaşmış bir şəkildə Brexit qarşısında kədərli olduqlarını və bunun Avropaya mənfəət təsir edəcəyini bildirdilər. [77]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Brexit əlaqədar dövlətlərin rəsmiləri tərəfindən narahatlıqla qarşılanarsa da, bu, ölkələrin radikal sağ qrupları bu qərara sevindi.

Fransada sağçı Milli Cəbhə lideri Le Pen Fransada da oxşar referendumun keçirilməsi üçün çağırış etdi. Le Pen bu haqda yazmışdır: “Azadlıq naminə qələbə! Mənim illərdir dediyim kimi biz Fransada və digər Aİ ölkələrində oxşar referendümlər keçirməliyik”.

İtaliyada avroskeptik tezislərin ən güclü müdafiəçisi olan Şimal Birliyi Partiyası lideri Matteo Salvini “indi sıra bizdədir” deyərək İtaliyanın Böyük Britaniyanı izləməli olduğunu açıqlamışdır. Niderlandın Azadlıq Naminə Partiyasının (Partij voor de Vrijheid) lideri Geert Vilders 23 iyunun tarixə müstəqillik günü və Brüsselin milli suverenlik qarşısında məğlubiyyəti kimi keçəcəyini bildirdi.

Birləşmiş Krallıqla quru sərhəddə sahib tək dövlət olan İrlandiyanın Baş naziri Brexitə belə reaksiya vermişdir:

"Bunun İrlandiyaya, eləcə də İngiltərəyə və Avropa İttifaqına aydın şəkildə böyük təsirləri olacaqdır". [82]

Göründüyü kimi, üzv ölkələrdə də Brexit barədə fikir birliyinin olmaması digər dövlətlər üçün də bu təhlükənin olduğunu təsdiq edir. Aİ üzvləri təcrübə baxımdan yeni olan Brexit prosesinin necə həyata keçiriləcəyində ciddi qeyri müəyyənliklər olduğundan narahatlıq keçirilir. Digər tərəfdən isə bu prosesin Avropa üçün ciddi problemlər yaradacağından xəbərdardırlar.

3.1.3 Qeyri-üzv dövlətlər və Brexit

Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqından ayrılması məsələsi yalnız Avropanı maraqlandıran regional bir problem deyildir. Brexitin yerli, regional və qlobal təsirləri bir çox dövləti bu məsələyə reaksiya verməyə vadar etdi. Brexitdən narahatlığı ABŞ-ın keçmiş prezidenti Barak Obamanı Londona səfər etməsinə səbəb olmuşdur. 22 aprel 2016-cı il tarixində Londona gedərək Britaniya xalqını səslerini Avropa İttifaqı yönündə verməyə dəvət etmişdir. [82] ABŞ lideri, Brexitin reallaşması halında bunun Böyük Britaniya ilə ABŞ arasındakı ticarətə də mənfi təsir

edəcəyini vurğulamış və Böyük Britaniyanın Aİ-nin üzvü kimi daha güclü olduğunu bildirmişdir. [78]

Obama referendum sonrasında “Birləşmiş Krallıq xalqı öz sözünü dedi, buna hörmət edirik. ABŞ ilə Birləşmiş Krallıq arasındakı xüsusi əlaqə qalıcıdır və Birləşmiş Krallığın NATO üzvlüyü ABŞ-ın xarici, təhlükəsizlik və iqtisadi siyasətində vacib bir amil olaraq qalacaqdır. [83] ABŞ-ın yeni seçilmiş prezidenti Donald Tramp isə daha fərqli bir reaksiya vermişdir:

“Birləşmiş Krallıq ölkə üzərində nəzarəti geri aldı, bizim Amerikanı geri alacağımız kimi”.

ABŞ baxımdan maraqlı olan digər bir məqam Böyük Britaniyanın bundan sonra uzun illərdə Aİ ilə ABŞ arasından müzakirə edilən “Transatlantik Ticarət və Əməkdaşlıq Müqaviləsi”ndə rolunun necə olacağıdır. Belə ehtimal olunur ki, Böyük Britaniya Transatlantik əməkdaşlığına müstəqil tərəf olaraq qoşulmaq istəyəcək və böyük ehtimalla ABŞ onu dəstəkləyəcək. Ancaq Avropa İttifaqının bunu qəbul edəcəyi gözlənilmir. [79] Bundan başqa, ABŞ prezidenti Trampın Aİ ilə olan Transatlantik əməkdaşlığı dəstəkləməsi məsələsi də müəmmalıdır. Onun “Birinci Amerika” vədi Transatlantik əməkdaşlığı və Avropanın təhlükəsizliyini təhlükə altına qoyur. Həmçinin, onun Avropanın inteqrasiyasına qarşı antipatiası və beynəlxalq ticarət qaydalarını yenidən yazmaq niyyəti Avropanın inkişafına təhlükə xarakteri daşıyır. [61]

Brexit nəticələrinə dair mövqeyi diqqət çəkən başqa bir ölkə isə Rusiyadır. Bundan başqa, Putin Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı sammiti üçün Daşkəntə səfəri zamanı Britaniyanın sabiq Baş naziri David Kameronun “Putin sevinər” ifadəsini Britaniya ictimai fikri üzərində təzyiq yaratmaq məqsədi daşdığını bildirib. [47] Birliyin əsas dayaqlarından olan Böyük Britaniyanın Aİ-dən çıxması siyasi baxımdan Rusiya üçün müsbət məqam sayıla bilər. Brexit referendumunun nəticələrini dəyərləndirən Rusiya Xarici İşlər Naziri Lavrov “Bu, Böyük Britaniyanın daxili məsələsidir” deyərək şərh etmişdir. Rusiya Maliyyə Nazirini verdiyi bəyanatda Brexitin

Rusiya üçün böyük bir iqtisadi risk daşmadığı bildirilmişdir. Bundan başqa Rusiya Federasiyası sözcüsü ölkənin mövqeyi haqqında danışıarkən “Ümid edirik ki, Birləşmiş Krallıq Rusiya ilə daha sıx əlaqələrə ehtiyacı olacağını anlamışdır” deyə ifadə işlətdi. [86] Əslində bu cümlə Rusiyanın Brexitle bağlı mövqeyini tam ortaya qoyur.

Kanadanın Baş naziri Justin Trudeaunun Brexitle bağlı reaksiyası belə olmuşdur:

“Birləşmiş Krallıq xalqı Avropa İttifaqını tərk etməyi seçdi. Birləşmiş Krallıq və Avropa İttifaqı Kanada üçün dərin tarixi bağlara və ümumi dəyərlərə malik vacib strateji tərəfdaşdırlar. Biz hər iki tərəflə əlaqələr qurmağa davam edəcəyik. Baş nazir David Kameron bugün payıza qədər istefa verəcəyini bildirdi. Bütün kanadalılar adından ona bizim ölkəmizə yaxın müttəfiq və yaxşı dost olduğu üçün təşəkkür edirəm.” [37]

Türkiyə prezidenti Recep Tayyip Erdoğan Britaniyanın Aİ-ni tərk etməsini “yeni eranın başlanğıcı” kimi dəyərləndirərək Türkiyəyə qarşı mövqeyini yenidən nəzərdən keçirməyəcəyi təqdirdə Avropa İttifaqının vəziyyətinin daha da kəskinləşə biləcəyini bildirdi. 24 iyun 2016-cı il tarixində Aİ-nin Türkiyəyə olan münasibətini “İslamafobiya” kimi qiymətləndirdi. O, həmçinin, David Kameronu “Qalma” kampaniyası müddətində Türkiyə ilə bağlı “Türkiyənin 3000-ci ilə qədər Aİ-yə daxil olma ehtimalı yoxdur” ifadəsinə görə tənqid edib. [62]

Şübhəsiz ki, Brexitin Çin üçün də təsirləri olacaq. Çinin Brexitle bağlı mövqeyini prezident Xi Jinping Londona 2015-ci oktyabr ayında olan səfəri zamanı belə ifadə etmişdir: “Çin çiçəklənən, birləşmiş bir Avropa görmək istəyir”. Bu mesajla Çin Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqının bir hissəsi kimi qalmasının tərəfdarı olduğunu bildirir. [20] Brexit Çin üçün 3 səbəb baxımdan önəmlidir. Birincisi, rəsmi Pekin Böyük Britaniya ilə sıx əlaqələrini qoruyaraq Avropa İttifaqının Çin siyasətinə təsir etmək istəyir. Çünki, Asiyada ABŞ və Yaponiyadan təzyiqlər görən ÇXR üzünü iqtisadi imkanlar üçün Avropa İttifaqına çevirib. İkincisi,

Böyük Britaniya Çinə böyük amma daxil olması çətin olan Avropa bazarına girmək imkanı verir. Ancaq Brexit bu ölkədə olan Çin şirkətlərinə də mənfi təsir edəcək. Üçüncüsü, Böyük Britaniya Çinin “Yuanın Beynəlmilləşdirilməsi” strategiyasında açar dövlətlərdən biridir. Brexiddən sonra Londonun bu strategiyada necə bir rol oynayacağı və hansı mövqedə olacaq məlum deyil. [4]

Göründüyü kimi, Brexit bir ölkənin regional bir birlikdən çıxması olsa da qloballaşmanın təsiri ili bütün dünyaya müxtəlif formalarda təsir etmək imkanına sahibdir. Dünya dövlətlərinin mövzu üzərindəki mövqeyini ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, Brexitin iqtisadi və siyasi təsirləri bütün dövlətlər üçün keçərlidir. Brexit Rusiya üçün siyasi baxımdan müsbət olsa da, Aİ-ni daim birləşmiş və güclü görmək istəyən ABŞ üçün ikitərəfli itkidir. Çin isə coğrafi baxımdan Avropadan uzaqda yerləşsə də iqtisadi itkilər baxımdan Brexit əleyhinə mövqe tutur. [86]

3.2 Brexit-in dövlətlərarası münasibətlərə təsiri

3.2.1 Avropa İttifaqı üzvləri və Birləşmiş Krallıq

Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxmasının Britaniyalıların həyatında böyük təsiri olacağı məlumdur. Bəs digər Fransa, Almaniya kimi Birləşmiş Krallıqla azad ticarət əlaqələrinə malik digər Aİ ölkələr üçün Brexitin nəticələri nə olacaqdır? Onlar arasındakı münasibətlər hansı istiqamətdə davam edəcəkdir?

Birləşmiş Krallıq ilə Fransa arasındakı münasibətlərə baxdıqda görünür ki, Brexit sadəcə ticarət əlaqələrinə mənfi təsir etməyəcək. Avropa İttifaqının əsas sütununu təşkil edən insanların, malların, xidmətin və kapitalın azad hərəkəti iki tərəfin də itirəcəyi əsas üstünlüklərdir. Çünki, əvvəllər qeyd olunan məqamlar üçün heç bir sənəd, vergi, haqq tətbiq olunmurdu. Brexitin bu xərclərdə 30% artıma səbəb olacağı ehtimal olunur. Birləşmiş Krallıq Fransa mallarının 3-cü ən böyük ixrac nöqtəsi idi. Fransa isə Birləşmiş Krallığın 3-cü ən böyük ticarət tərəfdaşdır. Bundan başqa, loqistika xərclərini nəzərə aldıqda kiçik Fransız şirkətlərinin Birləşmiş Krallıq bazarında rəqabət apara bilməsi qeyri-mümkün olacaqdır. Bu o deməkdir ki, belə

olduqda şirkətlər artan xərcləri qarşılamaq yerinə başqa bazar axtarışına çıxacaqlar. Bu da Fransa və Birləşmiş Krallıq arasındakı ticarət əlaqələrinə böyük zərər vuracaqdır. Yeni ticarət razılaşması üçün edilən ən optimistik ehtimal xərclərin 30%-dan çox qalxmasıdır. [30]

Birləşmiş Krallıq və Fransa arasında müdafiə sahəsində əməkdaşlığı vurğulamaq əhəmiyyət kəsb edir. Birincisi, hər iki ölkə NATO-nun əsasını qoyan üzvlər və BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləridir. İkincisi, hər iki ölkə regional və qlobal sülh və təhlükəsizlikdə əsas rol oynayır. Birləşmiş Krallıq və Fransa P5+1 və ya E3+3 bir hissəsi olaraq İranın nüvə razılaşmasında əməkdaşlıq edir, Ukrayna və Suriya münaqişələrin sülh yolu ilə həll olunması yönündə Avropa və beynəlxalq səhnələrdə birlikdə çalışmağa davam edirlər. Üçüncüsü, hər iki dövlət beynəlxalq terrorizm və kiber təhlükələr də daxil olmaqla eyni təhdidlərlə üzləşirlər. Nəhayət, hər iki dövlət birlikdə Avropa silahlanma qabiliyyətinin böyük hissəsini təşkil edirlər. İki ölkənin müdafiə sənayələri birlikdə Avropanın müdafiə ixracatının təxminən 40% -ni təşkil edir. 2016-cı ildə Fransa Rusiyanı 3-cü sırada geridə qoyaraq ABŞ-dan sonra ən böyük qlobal müdafiə ixracatçısı olmuşdur. [22]

Almaniya Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxmasından çox təsirlənəcək ölkələrdən biridir. Birləşmiş Krallıq Almaniyanın 4-cü ən böyük ticarət tərəfdaşdır. Almaniya isə Birləşmiş Krallığın 2-ci ən böyük ticarət tərəfdaşdır. Cədvəldən görüldüyü kimi, Brexit nəticəsində Almaniya Ümumi Milli Gəlirinin 5,48% faizini itirə bilər. Ancaq Almaniyanın qəti olaraq mövqeyi belədir ki, o öz siyasi maraqlarını iqtisadi maraqlara qurban verməyəcəkdir. Almaniya Avropa inteqrasiyasına ən çox önəm verən dövlətlərdən biri, bəlkə də birincisidir. O, Birləşmiş Krallığa Avropa İttifaqı institutlarının nüfuzunu sarsıtmağa icazə verməyəcəkdir. [40] Digər tərəfdən, Almaniya və Birləşmiş Krallıq Avropa İttifaqında, ümumilikdə Avropada dominant mövqeyə sahib 3 dövlətdən biridir. Bu dövlətlər hər bir halda uzlaşmağa və Avropanın müdafiəsi, inkişafı üçün birlikdə çalışmağa məcburdurlar. Bunu 2017-ci ilin mart ayında Baş nazir Theresa Mayın Brexiddən sonra da Avropanın təhlükəsizliyində vacib rol oynayacağı haqda verdiyi mesaj sübut edir. Belə ki, Brexit

prosesini rəsmi olaraq başlatdıqdan sonra Almaniya və Birləşmiş Krallıq yeni müdafiə anlaşması ilə bağlı razılığa gəldilər. Razılığa əsasən dövlətlər kiber təhlükəsizlik, təlimləndirmə və dəniz patrulları sahəsində əməkdaşlıq edəcəklər. Alman-Böyük Britaniya müdafiə razılaşması da Almaniya üçün həssas bir dövrdə baş vermişdi. Çünki son zamanlar ABŞ prezidenti Donald Trump Almaniyanı NATO-ya kifayət qədər töhfə vermədiyi üçün tənqid edirdi. [16]

Erasmus Rotterdam Universitetinin apardığı tədqiqata əsasən Brexiddən ən çox təsirlənən dövlət İrlandiya olacaqdır. Tədqiqatda qeyd olunan analitik ehtimallara əsasən Birləşmiş Krallığa Belçika və Niderland kimi coğrafi baxımdan yaxın olan, ölkələr, eləcə də Almaniya və Fransa kimi böyük ticarət əlaqələrinə malik ölkələr Brexidin ən böyük iqtisadi təsirlərindən əziyyət çəkəcəklər.

Cədvəl 3.1.

Brexidin Avropa İttifaqı ölkələrinin Ümumi Milli Gəlirinə
vuracağı ehtimal olunan ziyan

1.	Almaniya	5,48%
2.	Fransa	2,19%
3.	İtaliya	0,55%
4.	İspaniya	0,77%
5.	Polşa	1,31%
6.	Rumıniya	0,56%
7.	Niderland	4,39%
8.	Yunanıstan	0,75%
9.	Belçika	3,50%
10.	Portuqaliya	0,67%
11.	Çexiya	2,14%
12.	Macarıstan	1,71%
13.	İsveç	1,68%
14.	Avstriya	0,77%

15.	Bolqarıstan	0,44%
16.	Danimarka	1,49%
17.	Slovakiya	1,31%
18.	Finlandiya	0,80%
19.	İrlandiya	10,12%
20.	Litva	1,02%
21.	Latviya	0,86%
22.	Sloveniya	0,42%
23.	Estoniya	0,85%
24.	Xorvatiya	0,44%
25.	Kipr	0,52%
26.	Lüksemburq	1,05%
27.	Malta	5,08%

İrlandiya Aİ ölkələri içərisində Brexitin ən ağır nəticələri ilə üzləşən ölkələrin siyahısında birincidir. Səbəb isə çox dərin və geniş iqtisadi əlaqələrdir. Bundan başqa Şimali İrlandiya məsələsində ölkələr arasında siyasi münasibətlər xüsusi ilə yüksək səviyyədədir. Brexitin hüququ tənzimlənməsi paraqrafında gözdən keçirildiyi kimi Brexit İrlandiya ilə Şimali İrlandiya sərhəddi boyunca unudulmuş münaqişələri yenidən alovlandırmağa bilər. Ən çox təsirlənən sahələr arasında dənizçilik, kənd təsərrüfatı, enerji sahələri qeyd olunur. İrlandiya neft məhsullarının 89%-ini, qazın isə 93%-ini Birləşmiş Krallıqdan idxal edir. Qeyd olunan cədvəldə də görüldüyü kimi, Brexit İrlandiyanın Ümumi Milli Gəlirinin 10,12%-inə başa gələcək. [11]

Niderland Krallığının Baş naziri Mark Rutte Britaniyanı Avropa İttifaqını tərk etdikdən sonra əsas ticarət tərəfdaşları ilə əlaqələrinin gələcəyini aydınlaşdırmağa çağırmışdı. Niderland Britaniya ilə ən sıx əlaqələrə malik Aİ ölkələrindən biridir. Nəticə etibarı ilə Britaniyanın əvvəlki münasibətləri yeni ticarət razılaşması ilə əvəzləmədən 2019-cu ilin martında ticarət blokundan çıxması Niderlandın Ümumi

Milli Gəlirinin bir neçə faiz aşağı düşməsi ilə özünü göstərəcəkdir. [23] Niderland Krallığının qanunverici orqanı olan Təmsilçilər Palatası 2 təmsilçi təyin edərək Niderland-Birləşmiş Krallıq əlaqələrinə Brexitin təsirini araşdırmaq tapşırığını vermişdi. 2017-ci ilin martında yayımlanan hesabatda Britaniyanın Niderlandın 2-ci ən böyük ticarət tərəfdaşı olduğu və ümumi ixracatın 9%-ini təşkil etdiyi qeyd olunmuşdur. Brexit ilə əlaqədar hesabatda Birləşmiş Krallıq və Niderland arasında diqqətə alınmalı 5 təklif öz əksini tapmışdır:

1. Birləşmiş Krallıqda yaşayan Niderland vətəndaşlarının hüquqlarının zəmanət altına alınması;
2. Birləşmiş Krallıqla sıx ticarət əlaqələrinin qorunub saxlanılması;
3. Təmsilçilər palatasının Brexit müqaviləsində fəal iştirakının təmin olunması;
4. Aİ-nin uzunmüddətli büdcəsində Brexitin təsirlərinin qiymətləndirilməsi;
5. Birləşmiş Krallığın Avroatom birliyindən çıxması ilə bağlı danışıqlar Brexit danışıqlarından ayrı aparılmalıdır. [52]

Ümumilikdə Brexitin daha çox iqtisadiyyata təsir edəcəyi məlumdur. Burada İrlandiya, Malta, Almaniya, Niderland kimi ölkələrə daha çox, Bolqarıstan, Xorvatiya, İtaliya, Rumıniya, Sloveniya kimi ölkələrə isə daha az təsiri olacaqdır. Brexitin siyasi münasibətlərə və müdafiə sahəsinə müəyyən təsirləri olsa da onların ticarət əlaqələrində görünən rəqəmlər kimi böyük olmayacağı ehtimal edilir. Çünki iqtisadi cəhətdən zərər görmüş ölkələrin siyasi görüşlərdə münasibətləri yaxşılaşdırmaq üçün cəhdlər etməsi ehtimal olunur. Həmçinin, Birləşmiş Krallıq Avropa regionunda siyasi və hərbi cəhətdən güclü aktor olduğu üçün ölkələrin ikitərəfli əlaqələrdə maraqlı olacağı gözlənilir. Bundan başqa, Birləşmiş Krallığın da Avropa məsələlərindən kənar qalmamaq üçün Aİ ölkələri ilə ikitərəfli münasibətləri yaxşılaşdırmağa çalışması güman edilir.

3.2.2 ABŞ və Birləşmiş Krallıq

Amerika Birləşmiş Ştatları və Böyük Britaniya tarix, dil, mədəniyyət, ticarət, demokratik dəyərlər və ümumi maraqlar baxımından bir-birinə bağlıdır.

Amerika Birləşmiş Ştatları ilə Birləşmiş Krallıq arasında oxşar tərəflər çoxdur. Məsələn, onların hər ikisi Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatının (NATO) üzvüdürlər. Biznes nöqtəyi nəzərdən onlar güclü ticarət tərəfdaşdırlar. ABŞ Birləşmiş Krallığın 2-ci böyük ticarət tərəfdaşdır. Təxminən Birləşmiş Krallıq ticarətində Avropa İttifaqından sonra (44%) təxminən 17% yerə sahibdir. Birləşmiş Krallıq da ABŞ üçün Çin, Kanada, Meksika, Almaniya və Yaponiya ilə birlikdə əsas ticarət tərəfdaşlarından biridir. Hər iki ölkə dünyanın əsas maliyyə şəhərlərinə (Nyu York və London) ev sahibliyi edirlər. 2016-cı il Dünya Bankı hesabatına əsasən Amerika Birləşmiş Ştatları 18 trilyon dollar ilə dünyanın ən böyük iqtisadiyyatına malikdir. Birləşmiş Krallıq 2,9 trilyon dollar ilə 5-ci sıradadır. İki ölkə arasında azad ticarət müqaviləsi hər iki tərəf üçün faydalı olacağı güman edilir.

2016-cı ildə hər iki ölkədə çox mühüm xalq səsverməsi baş tutdu. 23 iyun 2016-cı il tarixində Birləşmiş Krallıq referendumda 1972-ci ildə çətinliklə üzv olduğu və 46 illik sıx əlaqələrə malik olduğu Avropa İttifaqından çıxmağa qərar verdi. 8 noyabr 2016-cı il tarixində isə ABŞ-da keçirilən prezident seçkilərində özünəməxsusluğu və fərqli siyasəti ilə seçilən Donald Trump xalq tərəfindən ölkə prezidenti keçirildi. Eyni ildə 2 ölkədə baş vermiş mühüm hadisələr həmin ölkələrin daxili və xarici siyasətlərində köklü dəyişikliklər baş verəcəyinə dəlalət edir.

Avropada mühüm inteqrasiya proseslərinə start verildiyi zaman Henry Kissinger öz məşhur sorğulamasını etdi: “Vacib məsələlərdə Vaşinqtonun kiminlə əlaqə saxlamalıdır?”

NATO-nun əhəmiyyətini nəzərə alaraq Brüssel Amerika diplomatiyası üçün əsas bir mərkəz halına gəldiyi halda və Avropa Müdafiə Agentliyinin inkişafı ilə yanaşı, Vaşinqton həmişə 3 böyük mərkəz ilə, London, Paris və Berlin ilə birbaşa əlaqədə olub.

Brexit Avropa müttəfiqləri ilə amerikan əməkdaşlığının əhəmiyyətini dəyişmir, ancaq qəti tədbirlər üçün həmişə 28 Aİ ölkəsinin həmrəyliyinə ehtiyac vardır. Birlikdən 1 ölkənin ayrılması belə Avropanı daha qarışıq bir hala gətirə bilər.

Brexitdən sonra Vaşinqton və Londonun yeni ticarət sazişləri də daxil olmaqla, bütün sahələrdə ikitərəfli münasibətlərin möhkəmlənəcəyinə dair bir inam mövcuddur. [34]

Birləşmiş Krallığın Avropa İttifaqından çıxması qərarı ölkənin daha çox Transatlantik əməkdaşlığına daha çox yaxınlaşır deməkdir. Bu isə ABŞ ilə Birləşmiş Krallıq arasında “yeni xüsusi əlaqə”nin yaradılmasına işarə edir.

Ekspertlər Brexiti Britaniya və ABŞ-ı eyni bir baxış ətrafında birləşdirən və tərəflər arasındakı münasibətlər baxımından yeni başlanğıc kimi dəyərləndirirlər.

ABŞ xarici siyasəti üzrə ekspert Henrik Choyun sözlərinə görə Trump və May cəmiyyətin daha çox millətçi və populist elementlərinə müraciət edərək, problemləri öz sələflərindən fərqli yollarla həll etməyə meyillidirlər.

Baş nazir Theresa May Vaşinqtona Donald Trumpın prezident seçilməsi münasibəti ilə Birləşmiş Ştatlara ilk rəsmi səfərini gerçəkləşdirdi. Səfərdə müzakirə olunan əsas məsələlərdən biri məhz ölkələrarası ticarət idi. Cənab Trump, ABŞ fermerlərinin Aİ qaydalarına görə məhsullarını Avropada satmağı çətinlik çəkdiyini iddia etdi. Halbuki, Avropalı məhsullar üçün ABŞ-da belə bir maneə yoxdur. [55]

ABŞ və Birləşmiş Krallıq arasında olan əlaqələr aşağıdakı 3 problemlə qarşılaşa bilər:

- *ABŞ-in yeni prezidentinin şəxsi keyfiyyətləri.* Neqativ təsiri ola biləcəyi kimi pozitiv nəticələri də mümkündür. Ancaq Donald Trumpın məsələlərə fərqli və özünəməxsus yanaşması olduğu üçün bunu əvvəlcədən təxmin etmək çətindir.
- *Donald Trump proteksionizmə olan dəstəyi.* Bu zamanla dəyişə bilər, ancaq dəyişməsə bu yanaşma Theresa Mayın Brexitdən sonra Britaniya üçün düşündüyü uzun müddətli azad ticarət, kapitalın sərbəst hərəkəti və mülkiyyət hüquqlarını özündə birləşdirən "böyük strategiyası" ilə ziddiyət təşkil edir.

- *İki dövlət arasındakı güc balansı.* ABŞ supergüc kimi, Birləşmiş Krallıq isə vacib, ancaq orta dərəcəli güc kimi xarakterizə edilə bilər. Tərəflər arasındakı əməkdaşlığın yüksək səviyyəsi bəzən asılılıq arada bilər. Bu anda isə daha kiçik dövlət tərəfindən suverenliyin itirilməsi təhlükəsiz yarana bilər. Suverenliyini itirməmək üçün 46 illik Aİ üzvlüyünə son qoyan Britaniya üçün bu alternativ ola bilməz. [7]

ABŞ və Birləşmiş Krallıq rəsmiləri arasında əməkdaşlıqla bağlı danışıqlar olsa da danışıqların real nəticələri Brexittən bir neçə il sonra görülə bilər.

3.2.3 Rusiya Federasiyası və Birləşmiş Krallıq

Britaniya tərəfindən Avropa İttifaqını tərk etmək haqqında verilən qərar onun Avropa ilə gələcək münasibətlərini şübhə altına alır. Bu Rusiya üçün etibarlı ticarət tərəfdaşına çevrilmək üçün bir imkan ola bilər.

Bugünlərdə iqtisadi sanksiyalara məruz qalması və Qərbi və NATO ilə pisləşən münasibətlər səbəbindən Birləşmiş Krallıq üçün uyğun tərəfdaş kimi görünməyən Rusiyanın keçid mərhələsində Britaniya üçün vacib müttəfiq (sadəcə ticarət tərəfdaşı deyil, Şərqlə Qərbi arasında körpü) olma potensialı var. Moskva keçən bir neçə il müddətində Avrasiyada öz təsir dairəsini əhəmiyyətli dərəcədə artmış və bugün Çin və Hindistan ilə yaxın tərəfdaş mövqeyində dayanmışdır. Rusiya öz xarici siyasətini digər Avrasiya ölkələri arasında imicini yaxşılaşdırmaq və dünyanın ən inkişaf etmiş bazarlarını əhatə edən BRİCS vasitəsi ilə global iqtisadi güc kimi meydana çıxmaq istiqamətində həyata keçirir.

2016-cı il statistikasına görə, Birləşmiş Krallığın Rusiyadan idxal etdiyi malların dəyəri 5,6 milyard funt sterlinq, idxalı isə 3,5 milyard funt sterlinqdir.

Birləşmiş Krallıqda Rusiya Federasiyasının fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Aleksandr Yakovenko Kamerunun istefasından sonra Britaniya hökumətinin

dəyişməsinin onun Rusiya ilə münasibətlərinin normallaşması üçün yeni imkanlar yaratdığını bildirmişdir.

Xarici siyasətdə pragmatik mövqe tutan Theresa Mayın Rusiya ilə bağlı mövqeyi mediada yayımlanan məqaləsində öz əksini tapmışdır:

“Biz son illərdə Rusiyanın yeni aqresiv hərəkətlərinin, ən qorxunc bir şəkildə Krımın qeyri-qanuni anneksiyası vəziyyətinə şahid olduq və Vladimir Putin Rusiyanın nüvə güclərini yüksəltmək niyyətindədir. Rusiya həyata keçirdiyi nüvə sınağının sayını artırdı, Putin isə Krımda və Kalininqradda, Baltik dənizindəki Rusiya anklavı Polşa və Litvaya qonşu olan ərazilərdə nüvə gücü yaratmaqda təhdid edir. ...Birləşmiş Krallıq NATO ilə birgə çalışmağa davam edəcək”.

ABŞ prezidenti Donald Trumpın Rusiyaya qarşı münasibəti Birləşmiş Krallıq hökumətinin Rusiyaya qarşı gələcək qərarlarına təsir göstərə bilər.

Mövcud siyasi vəziyyət London və Moskva arasında qısamüddətli aktiv əməkdaşlıq üçün əlverişsiz görünsə də iqtisadi və ticarət əlaqələrini inkişaf etdirmək üçün böyük potensiala malikdir. Bu ssenari, 50-ci maddənin müzakirəsi zamanı Aİ-nin Böyük Britaniyaya iqtisadi ziyan vurma ehtimalına və həmçinin Theresa Mayın yeni tərəfdaşları ilə yeni körpülər qurma seçimlərini necə dəyərləndirəcəyinə əsasən köklü dəyişə bilər. [45]

2003-cü ildə tərəflər arasında münasibətlər soyuq müharibədən sonra yüksək səviyyəyə çatdı. Prezident Putin Böyük Britaniyaya dövlət səfərini etdi və TNK-BP neft sazişi imzalandı. Üç ildən sonra Londonda Aleksandr Litvinenkunun öldürülməsindən sonra əlaqələr soyudu. Əlaqələr daha sonra bir qədər sabitləşdi, amma Rusiyanın Krımı ilhaqı və Şərqi Ukraynada baş verənlər münasibətləri yenidən pisləşdirdi. Rusiya ilə olan münasibətlərin Böyük Britaniya siyasətçiləri tərəfindən qəribə olaraq qiymətləndirilməsində bir sıra səbəblər vardır.

Birincisi, əlaqələr dəyişkəndir, çünki onlar çox az ortaq dəyərlərə və maraqlara sahibdirlər.

İkincisi, əlaqələr Britaniya hökumətinin nəzarətindən kənar qüvvələr tərəfindən formalaşır. 2003 və 2006-cı illərdə baş verənlər buna misaldır. İraqa Birləşmiş Krallığın da iştirak etdiyi ABŞ rəhbərliyi ilə edilən müdaxilənin Rusiya ilə

münasibətlərə mənfi təsiri var idi. Həqiqətən də, əlaqələri pisləşdirən məsələlər Britaniya hökumətinin faktiki olaraq heç bir təsiri olmadığı hadisələr idi: İngiltərə məhkəməsinin Boris Berezovskiyyə sığınacaq verməsi; Rusiyanın 2003-cü ilin sonlarından etibarən avtoritarizmə meyl etməsi (təhlükəsizlik xidmətlərinin üstünlüyü); ABŞ-Rusiya münasibətlərinin pisləşməsi; Rusiyanın postsovet qonşularının bəzilərində qeyri-sabitlik (xüsusilə, Gürcüstan və Ukraynada "rəngli" inqilablar).

Üçüncüsü, Rusiya liderləri Birləşmiş Krallığı öz ölkələri ilə eyni gücdə hesab etmirlər. Kremlin üçün Rusiya həmişə böyük güc olmuşdur və olmaqda davam edir. ABŞ və Çinlə birlikdə o çoxqütblü dünyanın bir parçasıdır, ancaq Birləşmiş Krallıq qütblərdən biri deyildir. Birləşmiş Krallıq BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvüdür; nüvə silahına malikdir; NATO-nun aparıcı üzvlərindən biridir; tarixən ABŞ-in yaxın tərəfdaşdır; və dünyanın 6-cı böyük iqtisadiyyatıdır. Ancaq Rusiya perspektivindən Birləşmiş Krallığın müstəqil xarici siyasət aparmaq üçün lazım olan imkanları yoxdur. Böyük güc olmağın əsas şərtlərindən biri geosiyasi muxtariyyətin olmasıdır ki, Britaniya bu xüsusiyyətə malik deyildir. Bunun Böyük Britaniyanın xarici siyasətində bəzi nəticələri vardır. Rusiya ilə münasibətlərində maraqlarını mümkün qədər effektiv şəkildə müdafiə etmək üçün Böyük Britaniya öz ittifaqlarından və çoxtərəfli təşkilatlarda üzvlüyündən istifadə etməlidir.

Brexitə gəldikdə, Brexit Birləşmiş Krallığı Rusiyanın gözündə daha da kiçildir.

Birincisi, bu Böyük Britaniyanın çoxtərəfli orqandan xaricdə qalması deməkdir. Həmin çoxtərəfli orqanlarda təmsil olunma Böyük Britaniyanın Rusiya siyasətinin əsas elementi halına gəlmişdir. Məsələn, Ukrayna ilə bağlı Rusiyaya qarşı sanksiyalar.

İkincisi, Böyük Britaniyanı Aİ-dən çıxması olduqca mürəkkəb və mübahisəli məsələdir. O Birləşmiş Krallığın digər üzv dövlətlərlə əlaqələrinə ziyan vuraraq onun Avropadakı nüfuzunu və təsirini azaltmaqdadır.

Nəhayət, Brexit Böyük Britaniyada siyasi qruplar, bölgələr və yaş qrupları arasında dərin parçalanmalara səbəb olmuşdur. Rus liderlərinin fikrincə daxili bölünmə xarici zəifliyi gətirir. [8]

Rusiyanın birtərəfli əlaqələrdə çox da maraqlı olmadığı görünür. 2013-cü il Rusiyanın Xarici Siyasət Konsepsiyası Böyük Britaniyanı qarşılıqlı əlaqələri inkişaf etdirməyin faydalı olduğu bir ölkə kimi qeyd etmişdi. 2016 konsepsiyası Almaniya, Fransa, İtaliya və "digər Avropa" dövlətləri ilə əlaqələr deyərəkən Birləşmiş Krallığı qeyd etmir.

Brexit nəticəsində “Qlobal Britaniya”nın yeni tərəfdaşlara ehtiyac duyacaqdır. Bəs Brexit Birləşmiş Krallıqla Rusiya yaxınlaşması üçün yeni imkanlar yarada bilərmi?

İkitərəfli səviyyədə Brexitin gətirdiyi yeni rəhbərliyin ilk baxışda Kremlinlə daha yaxşı əlaqələrdə olacağı ümidi yaratmışdı. İlk telefon danışığında, prezident Putin və yeni təyin olunmuş Baş nazir Teresa May mövcud vəziyyətlə bağlı "narazılıqlarını" dilə gətirdi və aviasiya təhlükəsizliyi sahəsində təhlükəsizlik orqanları arasında dialoqdan bəhs etdilər. Xarici İşlər üzrə Katib Boris Johnson öz həmkarı Sergey Lavrova əlaqələrin normalaşdırılmasının vacibliyini bildirmişdir.

Birləşmiş Krallığın xarici siyasətini öz müttəfiqləri ilə birlikdə formalaşdırması düşmən hesab olunan ölkələrlə əlaqələri bərpa etməklə müqayisədə daha çox ehtimal olunur. Nəticədə, Böyük Britaniyanın Aİ ilə gələcək təhlükəsizlik əlaqələri Brexit işığında son dərəcə narahatlıq doğuracaq. Bu, Rusiyaya əvvəlki xarici siyasət yanaşmasına davam etmək deməkdir. [39]

NƏTİCƏ

Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqına üzv olmasından bəri ölkə daxilində avrofil və avroskeptiklərin daim mübahisədə olması, həmçinin, mövcud tarixi şərait Brexiti labüd olan bir hadisəyə çevirdi. Birlik daxilində Böyük Britaniyanın “xüsusi üzv” statusuna malik olması Aİ-nin Böyük Britaniyanı qane etmək üçün müəyyən güzəştlər etdiyini göstərir. Brexitin səbəblərinə nəzər saldıqda isə Böyük Britaniya xalqının Avropa İttifaqına şübhəci yanaşması və birliyin suverenliyi məhdudlaşdıran bir qurum kimi görməsi hadisənin altında duran dərin səbəb, ölkə daxilində milliyyətçi qrupların fəallaşması ara səbəb, son dövrlərdə iqtisadi arqumentlərinin çoxalması, Avropaya, həmçinin Böyük Britaniyaya olan böyük miqrant axını isə təşviqedici səbəb kimi göstərilə bilər. Bu yolda keçirilən referendumun nəticələrindən xalqın yarıya bölündüyü və nəticələrin kateqoriyalar üzrə müxtəlif olduğu (region, yaş və s.) ortaya çıxır. Nəticələrdə ərazi baxımdan böyük fərqlərin olması ölkə daxilində separatizm meyllərini gücləndirir. Brexit proses baxımdan isə hər kəsə çox maraqlıdır. Aydındır ki, proses Lissabon müqaviləsinə əsasən həyata keçirilir. Ancaq praktikada belə bir hadisənin ilk dəfə baş verməsi fikirlərdə qeyri müəyyənlik yaradır.

Brexitin yerli, regional və qlobal təsirlərinin olması mövzunu daha da əhəmiyyətli edir. Belə ki, Brexit siyasi baxımdan qlobal səviyyədə artan radikal milliyyətçiliyi daha da gücləndirəcək, iqtisadi baxımdan isə bir çox dövlətlərin iqtisadiyyatına mənfi təsir etməklə birlikdə, dünyada maliyyə güc mərkəzlərinin yerdəyişməsinə səbəb ola bilər. Brexit referendumunun ardından sterlinqin dəyərinin aşağı düşməsi buna bariz sübutdur. Brexitin baş verməsi ilə bir çox dövlətlərdə itkilər olacaq, ancaq aydındır ki, itkilər ən çox Böyük Britaniya və Avropa İttifaqı strukturunda, daha sonra isə üzv dövlətlərdə olacaq. Brexit göstərdi ki, qloballaşma dünyanı o qədər yumru edib ki, bir dövlətin özü ilə bağlı qərarı minlərlə kilometr uzaqda yerləşən, mövzu ilə əlaqəli olmayan dövlətlərə də təsir göstərə bilər. Bu baxımdan, dövlətlərin Brexite münasibəti ümumilikdə yekdillik təşkil edir. Avropa

İttifaqı üzvləri güzəşt və imtiyazlarını itirərək Birləşmiş Krallıqla münasibətlərini ikitərəfli razılaşmalar əsasında qurmalı olacaq, Birləşmiş Krallıq isə üçüncü dövlətlərlə münasibətlər qurduqda Avropa İttifaqı qaydalarına əməl etmək məcburiyyətində olmayacaqdır.

Brexitdən sonra Böyük Britaniyanın onun üçün nümunə sayılacaq Norveç, İsveçrə kimi modeller əsasında yoxsa onun yeni bir “xüsusi model” əsasında Aİ ilə münasibətləri tənzimləyəcəyi məlum deyil. Məlum olan 2019-cu ilin martında Avropa İttifaqı və Birləşmiş Krallığın Brexit müqaviləsi ilə yollarını ayıracağıdır. Müqavilənin ilkin versiyası yayımlansa da müzakirələr davam etməkdədir.

Brexitin Azərbaycana birbaşa təsiri olmasa da iqtisadi baxımdan dolayı təsirlərə malikdir. Brexit nəticəsində funt sterlinqin dəyər itirməsi ilk növbədə aktivlərinin 5%-ə qədərini sterlinqdə saxlayan Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün, həmçinin, Londonda əmlaka malik olan Dövlət Neft Fondu və əsasən də Londonda mülkü, biznesi olan Azərbaycan şirkətləri və vətəndaşları üçün mənfi nəticələrə malikdir. Siyasi baxımdan Brexitin Aİ-Azərbaycan əlaqələrinə birbaşa təsirləri olmasa da dolayı yolla təsirlər hiss olunacaqdır. Birləşmiş Krallıq global aktor olmaq iddiasında olduğundan Cənubi Qafqazda aktivləşəcəyi ehtimal oluna bilər.

İSTIFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

Azərbaycan dilində

1. *Avropa İttifaqının formalaşması* (2013). <http://www.meqam-m.com/avropa/huququ/1-ci/hisse/avropa%20azad%20ti-car%C9%99t%20assosiasiyas%C4%B1/>
2. İbadov R. *Avropa İttifaqının əsasları*. Bakı, 2004.

İngilis dilində

3. *2018: The year of Brexit decision*. (2018). <http://www.dw.com/en/2018-the-year-of-brexit-decisions/a-41930811>
4. *3 Reasons China Fears Brexit*. (2016). <http://nationalinterest.org/feature/3-reasons-china-fears-brexit-16631>
5. A new special relationship? Brexit Britain and Donald Trump embrace 'shared vision' <https://www.express.co.uk/news/uk/843139/brexit-britain-united-states-donald-trump-theresa-may-special-relationship-trade-deal>
6. *A peaceful Europe – the beginnings of cooperation*. https://europa.eu/european-union/about-eu/history/1945-1959_en
7. *A very special relationship*. (2016). <https://www.nationalreview.com/magazine/2017/02/20/brexit-great-britain-united-states-and-european-union/>
8. Allan D. *Brexit Makes It Even More Difficult for the UK to Deal With Russia*. (2017). <https://www.chathamhouse.org/expert/comment/brexit-makes-it-even-more-difficult-uk-deal-russia#>
9. Ashcroft, M. (2016). *How the United Kingdom voted on Thursday... and why*. <http://lordashcroftpolls.com/2016/06/how-the-united-kingdom-voted-and-why/>
10. Balfour R., Stratulat C. (2012). *The enlargement of the European Union*. http://www.epc.eu/documents/uploads/pub_3176_enlargement_of_the_eu.pdf

11. Barigazzi J. *Where Brexit will hurt most in Europe*. (2018). <https://www.politico.eu/article/brexit-impact-on-european-regions-revealed-by-eu-report-phase-2-negotiations/>
12. *Brexit negotiation*. https://ec.europa.eu/commission/brexit-negotiations_en
13. *Brexit: Process explained*. <https://www.dlapiper.com/en/uk/focus/brexit-legal-impact/what-happens-next/>
14. *Brexit: Britain asked to pay EU divorce bill in euros, not pounds*. (2017). <https://www.firstpost.com/world/brexit-britain-asked-to-pay-eu-divorce-bill-in-euros-not-pounds-3396146.html>
15. *Brexit: Germany's Angela Merkel signals sober separation from EU 'partner' Britain*. (2016) <http://www.dnaindia.com/world/report-brexit-germany-s-angela-merkel-signals-sober-separation-from-eu-partner-britain-2227988>
16. *Britain and Germany to sign new defence pact after Theresa May triggers Brexit*. (2017). <https://www.telegraph.co.uk/news/2017/03/20/britain-germany-set-sign-new-defence-co-operation-pact/>
17. *Britain's Rocky Relationship with the European Union*. (2016). <https://www.brightonjones.com/blog/past-present-and-future-britains-rocky-relationship-with-the-european-union/>
18. *Britain, the EU and the Sovereignty Myth*. (2016) Research Paper. <https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/publications/research/2016-05-09-britain-eu-sovereignty-myth-niblett.pdf>
19. *Britain and the EU: A long and rocky relationship*. (2014) <http://www.bbc.com/news/uk-politics-26515129>
20. *China's reaction to Brexit*. (2016) <http://www.businessinsider.com/china-reaction-to-brexit-2016-6>
21. *David Cameron promises in/out referendum on EU*. (2013) <http://www.bbc.com/news/uk-politics-21148282>

22. Dupuy E. *The Implications of Brexit on UK-France Defence Cooperation*. (2016). <https://www.europeanleadershipnetwork.org/commentary/the-implications-of-brexit-on-uk-france-defence-cooperation/>
23. *Dutch PM Rutte: Britain must clarify post-Brexit relationship*. (2018). <https://uk.reuters.com/article/uk-britain-eu-netherlands/dutch-pm-rutte-britain-must-clarify-post-brexit-relationship-idUKKBN1EY18C>
24. *EU in or out? Results in full*. (2016). <http://election.news.sky.com/referendum>
25. *EU Referendum Results: Young 'Screwed By Older Generations' As Polls Suggest 75% Backed Remain*. (2016). http://www.huffingtonpost.co.uk/entry/eu-referendum-results-age-data-young_uk_576cd7d6e4b0232d331dac8f
26. *EU referendum: How the results compare to the UK's educated, old and immigrant populations*. (2016). <http://www.telegraph.co.uk/news/2016/06/24/eu-referendum-how-the-results-compare-to-the-uks-educated-old-an/>
27. *EU referendum: Which type of person wants to leave, and who will be voting to remain?*. (2016) [http://www.telegraph.co.uk/news/2016/06/22/eu-referendum-which-type-of-person-wants-to-leave-and-who-will-b/\(22.12.2016\)](http://www.telegraph.co.uk/news/2016/06/22/eu-referendum-which-type-of-person-wants-to-leave-and-who-will-b/(22.12.2016)).
28. *EU leaders react as UK PM Theresa May officially triggers Brexit*. (2017). <http://www.bbc.com/news/world-europe-39432658>
29. *European Commission Draft Withdrawal Agreement on the withdrawal of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland from the European Union and the European Atomic Energy Community*. (2018) https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/draft_withdrawal_agreement.pdf
30. *From 6 to 28 members*. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/policy/from-6-to-28-members_en
31. Gowland D., Turner A., Wright A. (2010). *Britain and European Integration since 1945: on the sidelines*. Taylor&Francis. 312 p.

32. *Historical events in the European integration process (1945–2014)*. (2014). <https://www.cvce.eu/en/recherche/unit-content/-/unit/02bb76df-d066-4c08-a58a-d4686a3e68ff/02b30e6f-19d0-4317-9ee1-a58c85aa13e0>
33. *How a Brexit Might Affect Trade Between the UK and France*. (2016). <http://francobritishchamber.com/how-a-brexit-might-affect-trade-between-the-uk-and-france/>
34. How Brexit will affect US-UK relations <http://www.bbc.com/news/36622711>
35. Hobolt, B. S. (2016). The Brexit vote: a divided nation, a divided continent, *Journal of European Public Policy*, 23:9, 1259-1277, doi: 10.1080/13501763.2016.1225785
36. *Joint report from the negotiators of the European Union and the United Kingdom Government on progress during phase 1 of negotiations under Article 50 TEU on the United Kingdom's orderly withdrawal from the European Union*. (2017). https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/joint_report.pdf
37. *Justin Trudeau on Brexit results: 'The people of the UK have chosen to leave'*. (2016). <http://www.macleans.ca/news/canada/justin-trudeau-on-brexit-results-the-people-of-the-uk-have-chosen-to-leave/>
38. Keep, M. (2018). *The UK's contribution to the EU Budget*. Briefing Paper, Number CBP 7886, House of Commons Library
39. Lain S. *Russia-UK Relations Post-Brexit: Opportunity or Dead End?*. (2017). <https://carnegie.ru/commentary/73386>
40. Molthof L. *Germany and Brexit: Berlin won't put economic interest above its political support for European integration*. (2018). <http://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/germany-and-brexit-berlin-wont-put-economic-interest-above-its-political-support-for-european-integration/>

41. *Mr Winston Churchill speaking in Zurich 19th September 1946* | The Churchill Society London. <http://www.churchill-society-london.org.uk/astonish.html>
42. *Nick Clegg clashes with Nigel Farage in EU debate.* (2014) <http://www.bbc.com/news/uk-politics-26737934>
43. Oliver, T. (2017). *Fifty Shades of Brexit: Britain's EU Referendum and its Implications for Europe and Britain*, *The International Spectator*, 52:1, 1-11, doi: 10.1080/03932729.2017.1259802
44. Peel, Q. (2016). *Historic misunderstanding underlies UK-EU relationship on Churchill anniversary.* <https://www.ft.com/content/3d6bbabc-7122-11e6-a0c9-1365ce54b926>
45. *Post-Brexit, Russia would make an interesting trade partner for Britain.* (2016). <http://www.russia-direct.org/opinion/post-brexit-russia-would-make-interesting-trade-partner-britain>
46. *Press statement by Michel Barnier following the latest round of Article 50 negotiations.* (2018). http://europa.eu/rapid/press-release_STATEMENT-18-2161_en.htm
47. *Putin says Cameron's claim about Russian influence is attempt to shape British public mind.* (2016). <http://tass.com/politics/884467>
48. *Review of the Balance of Competences between the United Kingdom and the EU.* (2014). HM Government. https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/388422/BoC_EUEnlargement_acc.pdf
49. *Schengen Area.* https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/borders-and-visas/schengen_en
50. *Scotland votes "no".* (2016). <http://www.bbc.com/news/events/scotland-decides/results>
51. Taub, A. (2016). *Brexit, Explained: 7 Questions About What It Means and Why It Matters.* <https://www.nytimes.com/2016/06/21/world/europe/brexit-britain-eu-explained.html>

52. *The Netherlands and Brexit*. (2017). Report by House of Representatives. https://www.tweedekamer.nl/sites/default/files/atoms/files/the_netherlands_and_brexit.pdf
53. *The history of the European Union*. https://europa.eu/european-union/about-eu/history_en
54. *Treaty of Rome (EEC)*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=LEGISSUM:xy0023&from=EN>
55. *The history of the European Union – 1965*. https://europa.eu/european-union/about-eu/history/1960-1969/1965_en
56. *The Single European Act*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=LEGISSUM:xy0027&from=EN>
57. *Treaty on European Union*. https://europa.eu/european-union/sites/europaeu/files/docs/body/treaty_on_european_union_en.pdf
58. *The European Constitution*. <http://www.europarl.europa.eu/Europe2004/textes/2005-01-10-brochure-constitution-en-v02.pdf>
59. *The Treaty of Lisbon*. http://www.europarl.europa.eu/atyourservice/en/displayFtu.html?ftuId=FTU_1.1.5.html
60. *The 6 possible models for Theresa May's Brexit Britain*. (2016). <http://uk.businessinsider.com/single-market-hard-brexit-possible-models-for-theresa-may-brexit-britain>
61. *The transatlantic meaning of Donald Trump: a US-EU Power Audit*. (2017). http://www.ecfr.eu/publications/summary/the_transatlantic_meaning_of_donald_trump_a_us_eu_power_audit7229
62. *The Middle East reacts to Brexit*. (2016). <http://www.caabu.org/news/news/middle-east-reacts-brexit>
63. *Top 25 Trade Partners of UK*. (2016). <https://www.uktradeinfo.com/Statistics/Pages/Monthly-Tables.aspx>

64. *UK's response to proposed EU constitution.* (2003). <https://www.theguardian.com/politics/2003/sep/10/uk.eu>
65. Williamson A. *The Case for Brexit: Lessons from the 1960s and 1970s, History and Policy.* (2015) <http://www.historyandpolicy.org/policy-papers/papers/the-case-for-brexite-lessons-from-1960s-and-1970s>
66. Wadsworth, J., & Dhingra, S., & Ottaviano, G., & Reenen, V. J. (2016) *Brexit and the impact of immigration on the UK.* / Center for Economic Performance. <http://cep.lse.ac.uk/pubs/download/brexit05.pdf>

Türk dilinde

67. AB-ye genel bakış. http://www.ab.gov.tr/files/rehber/02_rehber.pdf
68. AB ülkelerinde Brexit rüzgarı. (2016) <http://www.dunya.com/dunya/ab-ulkelerinde-039brexit039-ruzgari-haberi-320928>
69. Avrupa Birliği'nin genişlemesi. http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/enlargement_process/past_enlargements/communication_strategy/report_kok_tr.pdf
70. Avrupa Birliği'nin Balkanlara genişlemesi: Balkan ülkelerine üyelik perspektifleri. (2014). <http://www.avekon.org/papers/1163.pdf>
71. Brexite dair her şey. (2016). <http://www.turkborsa.net/belgeler/raporlar/brexitdairhersey>
72. Brexit: Ekonomide 'şok senaryosu' devrede. (2016) http://www.bbc.com/turkce/ekonomi/2016/06/16_0624_brexit_ekonomi
73. Brexit ve Küresel Etkileri. (2016). <http://www.moment-expo.com/brexit-ve-kuresel-etkileri>

74. *Brexit süreci nasıl işleyecek?*. (2016). <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201606241023544698-ingiltere-brexit-surec/>
75. *Brexit süreci martta resmen başlıyor*. (2016) <https://www.evrensel.net/haber/291861/brexit-sureci-martta-resmen-basliyor>
76. *Brexit en çok hangi ülkeyi etkiler?*. (2016). <http://www.abhaber.com/brexit-en-cok-hangi-ulkeyi-etkiler/>
77. *Brexit özel : Fransa hem üzgün, hem sevinçli*. (2016). <http://tr.euronews.com/2016/06/23/brexit-ozel-fransa-hem-uzgun-hem-sevincli>
78. *Brexit: ABD İngilterenin AB'den çıkmasına karşı*. (2016). <http://tr.euronews.com/2016/06/21/brexit-abd-ingiltere-nin-ab-den-cikmasina-karsi>
79. *Brexit, AB ve ABD ile ticaret için fırsatlar yaratabilir*. (2016). <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/erdal-saglam/brexit-ab-ve-abd-ile-ticaret-icin-firsatlar-yaratabilir-40140906>
80. *Britanya dağılıyor mu?: İngiltere ve Galler 'Ayrılalım', İskoçya ve İrlanda 'Kalalım' dedi*. (2016). <http://www.diken.com.tr/britanya-dagiliyor-mu-ingiltere-ve-galler-ayrilalim-iskocya-ve-irlanda-kalalim-dedi/>
81. *Cameronun vaadine Avrupa tepkili*. (2013). <http://tr.euronews.com/2013/01/24/cameron-un-vaadine-avrupa-tepkili>
82. *Dünyadan Tepkiler Yükseliyor: İngilterenin AB'den Çıkma Kararına Kim Ne Dedi*. (2016). <https://onedio.com/haber/dunyadan-tepkiler-yukseliyor-ingiltere-nin-ab-den-ayrilma-kararina-kim-ne-dedi--718176>
83. *Geçen 1 yılın ardından Brexit nasıl ilerliyor?*. (2016). <http://tr.euronews.com/2016/12/31/gecen-1-yilin-ardindan-brexit-sureci-nasil-ilerliyor>
84. *İngiltere'nin AB referandumu: Kim, hangi konuda ne diyor?*. (2016). http://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/06/160617_ab_referandum_kim_ne_diyor

85. *İngiltere'nin Ab Referandumu: Tartışmalar, Analizler Ve Tahminler.* (2016). <http://politikaakademisi.org/2016/04/12/ingilterenin-ab-referandumu-tartismalar-analizler-ve-tahminler/>
86. *İngilterenin AB'den Ayrılma Kararına Ülkelerden Tepkiler.* (2016). <http://www.ensonhaber.com/ingilterenin-abden-ayrilma-kararina-ulkelerden-tepkiler-2016-06-24.html>
87. Tatođlu E. Avrupa Birliđinin Tarihsel Gelişimi. Ankara, 2006. 195 s.
88. *Üye Ülkelerin AB Genişleme Politikasındaki Rolü: Doğuya Genişlemesi ve Türkiye'nin Katılım Süreci.* (2014). <http://researchturkey.org/tr/the-role-of-members-in-eu-enlargement-policy-the-eastern-enlargement-and-turkeys-accession-process/>

SUMMARY

This dissertation is dedicated to the Brexit, the withdrawal of the United Kingdom (UK) from the European Union (EU). The United Kingdom voted for leaving the European Union in the referendum held in June 2016. This thesis aims to investigate root causes of Euroscepticism in the UK, systematically review Brexit legal process and framework and identify its main effects to the relationships of the UK with EU and non-EU countries.

The thesis includes introduction, 3 Chapters, Result and Reference Part.

The introduction shows how the topic is necessary in terms of politics and economy on national, regional and international level. This part explains aims and objectives of the dissertation as well as data collection. It also includes methods used while researching, scientific and practical importance of the thesis.

Chapter I in the thesis is called “European Union and the United Kingdom”. This chapter touches on the issues such as factors triggered the creation of the EU, legal bases of the Union and its enlargement strategy. In addition to these, it includes facts and information regarding the position of the UK in foundation of the EU, acceptance of the UK to the membership of the EU and UK’s position in deepening and widening integration inside the Union.

Chapter II of the thesis is called “Departure of the United Kingdom from the European Union”. This chapter finds out main reasons of the Brexit idea, gives information about Brexit referendum and its results and investigates legal regulations of Brexit and probable cooperation models for both sides.

Chapter III of the thesis is called “States and Brexit”. It includes reactions of the EU Institutions and the world countries towards Brexit and research regarding the further relations between the UK and other countries such as EU countries, Russia and USA.

Result concludes the main points of the dissertation and gives a few words related to the impact of Brexit on Azerbaijan.

РЕЗЮМЕ

Данная диссертация посвящена Брекситу, выходу Соединенного Королевства из Европейского Союза (ЕС). По итогам референдуме, состоявшемуся в июне 2016 году, Великобритания должна покинуть Евросоюз.

Это исследование посвящено исследованию причин евроскептицизма в Великобритании, систематическому обзору юридического процесса и структуры Брексита и определению его основных эффектов на отношения Великобритании с ЕС и странами, не входящими в ЕС.

Тезис включает введение, 3 главы, итоговую и справочную часть. Введение показывает, как данное исследование необходимо с точки зрения политики и экономики на национальном, региональном и международном уровнях. В этой части рассматриваются цели и задачи диссертации, а также сбор данных. Он также включает методы, используемые при исследовании, научной и практической значимости диссертации.

Глава I в диссертации называется «Европейский союз и Соединенное Королевство». В этой главе затрагиваются такие вопросы, как факторы, вызвавшие создание ЕС, правовые основы Союза и его стратегия расширения. В дополнение к ним он включает факты и информацию о позиции Великобритании в создании ЕС, принятие Великобритании в членство в ЕС и позицию Великобритании в углублении и расширении интеграции внутри Союза.

Глава II называется «Выход Соединенного Королевства из Европейского Союза». В этой главе излагаются основные причины идеи Брексита, дается информация о референдуме о выходе из состава ЕС и его результатах, а также исследуются правовые нормы Брексита и возможные модели сотрудничества для обеих сторон. Глава III диссертации называется «Страны и Брексит». Она включает реакции институтов ЕС и стран мира на Брексит и исследования относительно дальнейших отношений между Великобританией и другими странами, такими как страны ЕС, Россия и США.

Magistrant İlhamə Qasımzadə Sultan qızının beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya ixtisası üzrə yazdığı “Brexit: Səbəblər, Proses və Təsirlər” mövzusunda dissertasiya işinin

REFERATI

Mövzunun aktuallığı: Avropa İttifaqı iqtisadi əməkdaşlığın yüksək səviyyəsi üçün göstəriləcək yaxşı nümunədir. İqtisadi maraqlar səbəbindən birləşən dövlətlər hazırda dünyada global güc olmaq yolunda addımlar atmaqdadır. Bəzi ölkələrə cəlbedici bir qurum kimi görünə də birliyin üzvü olan dövlətlərdə ayrılma yolunda səslər yüksəlməkdədir. Bildiyimiz kimi, Avropa İttifaqının dominant ölkələrindən biri olan Böyük Britaniya birlikdən ayrılmaq yolundadır. Böyük Britaniyada avroskeptiklərin fəallaşması və ölkənin birlikdən çıxmaq istəməsi ilə beynəlxalq münasibətlərdə yeni bir anlayış -“Brexit” meydana gəldi. Qısa zamanda Brexit dünya mediasının gündəmini tuta bildi.

Avropa İttifaqı tarixində ilk dəfə bir dövlət birlikdən ayrılmaq istəyir. Birlikdə belə bir təcrübənin olmaması hər kəsin bu prosesin necə həyata keçiriləcəyinə dair marağını artırıb. Həmçinin, prosesin son dövrlərdə baş verməsi, hadisənin yaşadığımız dövrə böyük təsirlərinin olması, həmçinin, bu mövzuda Azərbaycanda sistemli araşdırma işi olmaması səbəbindən tədqiqat işinin mövzusu aktualdır.

Tədqiqatın predment və obyektı: Tədqiqatın obyektı Brexitin səbəb olduğu Avropa İttifaqı ilə Birləşmiş Krallıq arasında münasibətlərdir. Tədqiqatın predmentini isə Brexitin səbəbləri, proses və nəticələri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxmasını tarixi aspektdən, mövcud durum və gələcək perspektivlər baxımından araşdırmaq və təhlil etməkdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq tədqiqatın əsas vəzifələri Avropa İttifaqının yaranmasını tarixi baxımdan araşdırmaq, Böyük Britaniyanın birliyə üzvlük müddətinə nəzər salmaq, Brexiti şərtləndirən amilləri təhlil etmək, Brexit prosesini hüquqi aspektdən və gələcək əməkdaşlıqlar perspektivindən araşdırmaq,

Brexitə digər ölkələrin mövqelərini və onun ölkələrəarası münasibətlərə təsirini müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənməsi metodları: Tədqiqatın mövzusu haqqında məlumat müxtəlif dillərdə müxtəlif mənbələrdən toplanmışdır. Mövzu aktual olduğu və zaman baxımından yaxınlıq təşkil etdiyi üçün mənbələri daha çox ingilis dilində dərc edilmiş jurnallar, məqalələr və internet resursları təşkil edir. Bununla birlikdə, tarixi aspektlər kitablardan və rəsmi internet resurslarından araşdırılmışdır. Tədqiqatın əsas aparılma metodu kontent analiz araşdırma üsuludur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya işinin başlıca elmi yeniliyi bu mövzuya Azərbaycan dilində ilk dəfə müraciət olunaraq məhz tarixi, siyasi, o cümlədən iqtisadi baxımından hərtərəfli tədqiq olunmasıdır. Dissertasiya Birləşmiş Krallığın Avropa İttifaqı yarandığında ona qarşı mövqeyi, üzvlük üçün mübarizəsi, xüsusi üzv kimi birlikdə fəaliyyəti ölkənin qlobal güc olma istəyi mövqeyindən sistemli olaraq öyrənilməsinə imkan verir. Birləşmiş Krallığın Avropa İttifaqı üzvlüyündən çıxması prosesi hüquqi sənədlərin tətbiqi ilə izah olunmuşdur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: Dissertasiya işi praktik cəhətdən beynəlxalq münasibətlər, Avropaşünaslıq və Britaniyaşünaslıq kimi fakültələrdə tələbələrin istifadə edəcəyi yeni bir mənbədir. Tədqiqat işi eyni zamanda gələcəkdə bu sahədə yazılacaq işlər üçün də faydalı mənbə sayıla bilər.

Dissertasiya işinin strukturu: Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 82 səhifədir.

Dissertasiya işinin girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun predmeti və obyektı verilir, məqsədi və vəzifələri qeyd olunur və praktiki əhəmiyyəti verilir.

Dissertasiya işinin “Avropa İttifaqı və Birləşmiş Krallıq” adlanan I Fəsilində Avropa İttifaqının yaranmasını şərtləndirən amillər, Avropa İttifaqının hüquqi əsasları və genişlənmə mərhələləri, Avropa İttifaqının yaranmasında Birləşmiş Krallığın mövqeyi, Birləşmiş Krallığın Aİ üzvlüyünə qəbul olması və onun Avropa İttifaqının genişlənmə və dərinləşmə siyasətindəki mövqeyi əks olunmuşdur.

Dissertasiya işinin “Birləşmiş Krallığın Avropa İttifaqı üzvlüyündən çıxması” adlanan II Fəsilində Brexit ideyasının yaranması və səbəbləri, Brexit referendumu və nəticələri, Brexit-in hüquqi tənzimlənməsi və Brexit sonrası əməkdaşlıq modellərinə yer verilmişdir.

Dissertasiya işinin “Dövlətlər və Brexit” adlanan III Fəsilində Avropa İttifaqı institutlarının, üzv dövlətlərin və qeyri-üzv dövlətlərin Brexite reaksiyası və Brexit-in dövlətlərarası münasibətlərə təsiri araşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin sonunda nəticə verilmiş, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı təqdim edilmişdir.